

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**ERZİNCANLI MÜFTÜZADE MEHMED SADIK
EFENDİ'NİN HÜSEYİNİYYE ŞERHİ VE MANTIK
TARİHİNDEKİ YERİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Yasemin ALANUR**

**Danışman
Doç. Dr. Turgut AKYÜZ**

EKİM, 2024, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

“İnanç Alanında Karşılaşılan Mantık Yanlılıkları “**Yüksek Lisans**” tezim tarafımdan incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim. Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim.

Yasemin ALANUR

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Program Adı : Tezli Yüksek Lisans

Tez Başlığı : Erzincanlı Müftüzade Mehmed Sadık Efendi'nin
Hüseyniyye Şerhi ve Mantık Tarihindeki Yeri

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön Söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 51 sayfalık kısmına ilişkin 12/09/2024 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: 12.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 12/09/2024

Danışman: Doç. Dr. Turgut AKYÜZ

Öğrenci: Yasemin ALANUR

KILAVUZA UYGUNLUK SAYFASI

“Erzincanlı Müftüzade Mehmed Sadık Efendi’nin Hüseyiniye Şerhi ve Mantık Tarihindeki Yeri” başlıklı yüksek lisans tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Yasemin ALANUR

Danışman

Doç. Dr. Turgut AKYÜZ

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Turgut AKYÜZ danışmanlığında **Yasemin ALANUR** tarafından hazırlanan “**Erzincanlı Müftüzade Mehmed Sadık Efendi’nin Hüseyiniye Şerhi ve Mantık Tarihindeki Yeri**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Dalı’nda **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

02/10/2024

JÜRİ:

Danışman	: Doç. Dr. Turgut AKYÜZ	İmza
Üye	: Prof. Dr. Osman TAŞTEKİN	İmza
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Remziye SELÇUK	İmza

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.... /..... tarih vesayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... /..... /

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Zorunlu öncüllerden kurulan kıyas olarak tanımlanan burhan, bilimin kendisi üzerine inşa edildiği en temel terimdir. Burhan, bir bilgi türü olmaktan çok bir bilimsel yöntem olarak tarif edilebilir. Tezimizde konu olarak ele aldığımız eserin ait olduğu “âdâbu’l-bahs” geleneği ise, burhanın yanında cedel konularını da dikkate alarak; diğer bilimlerin yanında özellikle din bilimleri diyebileceğimiz (başta fıkıh ve kalam) alanları bilimsel bir zemine oturtmak amacıyla inşa edilmiştir.

Öncelikli olarak bir fıkıhçı ve dilci olan Müftüzâde Mehmet Sâdık Efendi de bu geleneğin en son temsilcilerinden birisi olarak bu alana dair eser kaleme almış bir müelliftir. Tezimizde Müftüzâde’nin görüşlerini, bu alanın temel metinleri olan Semerkandî ve şarihlerinin çalışmaları ile karşılaştırmalı olarak incelemeye çalışacağız. Aynı zamanda mantığın kurucularından olan Fârâbî ve İbn Sînâ ile yine din bilimlerinde etkisi büyük olan Fahreddîn Râzî’nin çalışmalarından da karşılaştırmalı olarak istifade etmeye çalıştık.

Bu çalışmanın hazırlanmasında başta danışmanım Doç. Dr. Turgut Akyüz olmak üzere diğer hocalarım Prof. Dr. Osman Taştekin ve Dr. Öğr. Üyesi Remziye Selçuk’a teşekkürlerimi arz ediyorum. Yine çalışmam esnasında maddi ve manevi desteklerini ihmal etmeyen aileme; lisans ve yüksek lisans hayatında yanımda olan öğrenci arkadaşlarıma da teşekkürlerimi ve minnettarlığımı iletiyorum.

Yasemin ALANUR, Erzincan, 2024

ERZİNCANLI MÜFTÜZADE MEHMED SADIK EFENDİ’NİN HÜSEYİNİYYE ŞERHİ VE MANTIK TARİHİNDEKİ YERİ

Yasemin ALANUR

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi, Ekim 2024

Danışman: Doç. Dr. Turgut AKYÜZ

ÖZET

Klasik dönem bilgi teorisinde genelde bilimsel bilgi olarak burhân kabul edilmiş olsa da; burhân genelde kesin bilgiyi ifade etmektedir. Kesin bilgi ise sadece bilimlerin temel ilkelerinde geçerli olup bilimde yaygın ve kullanışlı değildir. Zira burhan, bir şeyin varlığına ve temel özelliklerinde geçerlidir. Bu yüzden de bilimlerde genel olarak klasik dönemde cedel olarak ifade edilen genel geçer (meşhur) bilgiler kullanılmaktadır. Gerek bu nedenle gerekse mezhepler arasındaki tartışmalarda kullanılmak üzere klasik dönemde Fahreddîn Râzî sonrasında cedel, müstakil ve dini ilimlere (fıkıh usulü ve kelam) uyarlanmış olarak ele alınmaya başlanmıştır. Semerkandî ise bu gelişmeleri biraz daha şekillendirerek *Âdâbu’l-bahs ve’l-münâzara* yani bilimsel araştırma ve tartışma yöntemleri olarak müstakil bir metin kaleme almış; sonrasında bu metin üzerine şerhler ve Hâşiyeler yazılmıştır. Bu şerhlerden birisi de Adanalı veya bazı metinlerde Antakyalı olarak bilinen Şah Hüseyin’in telif ettiği ve *Hüseyniyye (Âdâbu’l-hüseniyye)* diye meşhur olmuş şerhtir. Bu şerh üzerine birçok Hâşiye yazılmıştır. Tezimizde bu metin üzerine Erzincanlı bir alim olan ve Müftüzâde diye meşhur olmuş Mehmed Sadık Efendi’nin Hâşiyesi konu olarak ele alınmıştır. Çalışmamızda metnin temel konu ve kavramları, Fârâbî, İbn Sînâ ve Fahreddîn Râzî’nin çalışmaları ile karşılaştırmaları olarak ele alınacaktır. Bu gelenek, Descartes’ten çok daha önce, mantığı bir metot olarak ele alması bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Erzincânî, Müftüzâde, Cedel, Âdab, Bahs, Münâzâra.

**MUFTÎZÂDE MEHMED SADIK EFENDI'S HÜSEYİNİYYE COMMENTARY
AND ITS PLACE IN THE HISTORY OF LOGIC**

Yasemin ALANUR

Erzincan University, Institute of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Master Thesis, October 2024

Thesis Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Turgut AKYÜZ

ABSTRACT

Although the theory of knowledge in the classical period generally accepted demonstration as scientific knowledge, demonstration generally refers to certain knowledge. Certain knowledge, on the other hand, is valid only in the basic principles of sciences and is not common and useful in science. This is because demonstration is valid for the existence of a thing and its basic properties. For this reason, in the sciences, generally valid (famous) knowledge, which was expressed as *jadāl* in the classical period, is used. Both for this reason and to be used in discussions between sects, *jadāl* began to be handled independently and adapted to religious sciences (*usul al-fiqh* and *kalam*) after Fakhr al-Dīn al-Rāzī in the classical period. Samarqandī, on the other hand, shaped these developments a bit more and wrote a detached text entitled *Ādāb al-bahs wa'l-munāzara*, that is, scientific research and discussion methods; later on, commentaries and glosses were written on this text. One of these commentaries is the one written by Shah Husayn, known as Shah Husayn of Adana or Antakyalı in some texts, which became famous as *Husayniyya*. Many glosses were written on this commentary. In our thesis, the gloss of Mehmed Sadiq Efendi, a scholar from Erzincan and famous as Müftüzâde, on this text is discussed. The main topics and concepts of the text will be discussed in comparison with the works of al-Fārābī, Avicenna and Fakhr al-Dīn al-Rāzī. This tradition is important in that it deals with logic as a method long before Descartes.

Keywords: Erzincânî, Müftüzâde, Jadel, Adab, Bahs, Münâzâra.

İÇİNDEKİLER

ERZİNCANLI MÜFTÜZADE MEHMED SADIK EFENDİ’NİN HÜSEYİNİYYE ŞERHİ VE MANTIK TARİHİNDEKİ YERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK SAYFASI	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
TABLolar LİSTESİ	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMED SÂDİK EL-ERZİNCÂNÎ

1.1. Hayatı	5
1.2. Eserleri.....	5
1.2.1. Şemsiye Şerhi	5
1.2.2. Hüseyiniyye Şerhi.....	5

İKİNCİ BÖLÜM

ÂDÂBU’L-BAHS

2.1. Semerkandî’nin Çalışmaları	8
2.2. Cedel Geleneği	9
2.3. Âdâbu’l-bahs’ın Amacı	9

2.4. Âdâbu'l-bahs'ın Şerh ve Hâşiyeleri	10
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜSEYİNİYYE ŞERHİ

3.1. Hüseyin Şah'ın Çalışmaları	11
3.2. Hüseyiniyye'nin Temel Konu ve Kavramları.....	11
3 2.1. Tartışmanın Tanımı.....	11
3.3. Hüseyiniyye'nin Şerh ve Hâşiyeleri	15

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERZİNCÂNÎ'NİN HÂŞİYESİ

4.1. Temel Konuları.....	16
4.1.1. İddia Sahibi	16
4.1.2. Tartışma Sonucunda Ortaya Çıkan Durumlar	18
4.1.3. Eleştiren Yani Hasım	21
4.1.4. Yöntem İle Alakalı Temel Tanım ve Kavramlar	22
4.2. Temel Kavramlar	24
4.2.1. Delil Türleri	24
4.2.2. İddia Nedir ve Nasıl Ortaya Konulur?	28
4.2.3. Rakip Bir İddiaya Nasıl İtiraz Edebilir?	28
4.2.4. İddia Sahibinin Hasımın İtirazlarına Karşı Koyma ve İddiasını Savunma Yöntemleri.....	32
4.2.5. Tanım İle Alakalı Meseleler	34
4.3. Eserin İçeriğinin Önceki Eserlerle Karşılaştırılması	39
SONUÇ	46
KAYNAKÇA.....	52
EKLER	53

ÖZGEÇMİŞ	66
----------------	----

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz. : Bakınız

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

Krş : Karşılaştırın

M.Ö. : Milattan Önce

Sad. : Sadeleştiren

Vd. : Ve Devamı

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: İçerik ve Amacına Göre Beş Sanat	6
Tablo 2.1: Âdâbu'l-Bahs'ın Bazı Önemli Şerhleri	10
Tablo 3.1: Münazara Anlamına Gelen Kavramlar.....	15
Tablo 3.2: Hüseyiniyye'nin Bazı Önemli Şerhleri	15
Tablo 4.1: İddia Sahibi Anlamına Gelen Kavramlar.....	18
Tablo 4.2: Tartışmanın Sonucunda Ortaya Çıkan Durumlar.....	20
Tablo 4.3: Soruşturmacı Anlamına Gelen Kavramlar.....	22
Tablo 4.4: Yöntem Anlamına Gelen Kavramlar.....	24
Tablo 4.5: Delil İle Alakalı Kavramlar.....	27
Tablo 4.6: İddia Anlamına Gelen Kavramlar.....	29
Tablo 4.7: Hasrın Temel İtiraz Yöntemleri.....	32
Tablo 4.8: İddia Sahibinin Temel Tutumları.....	34
Tablo 4.9: Tanım ve Taksim Türleri.....	38
Tablo 4.10: Adap Geleneğinde Kullanılan Kavramların Kaynakları.....	42
Tablo 4.11: Adap Kavramının Kaynağı ve Gelişimi.....	44

GİRİŞ

Klasik dönem bilgi teorisinde genelde bilimsel bilgi olarak burhân kabul edilmiş olsa da; burhân genelde kesin bilgiyi ifade etmektedir. Bir başka ifade ile burhan, bir bilgi teorisi olmanın yanında aynı zamanda bilimsel bilgi olarak ifade edebileceğimiz bir bilgi türüdür. Bu anlamda bilimsel bilginin şartları her alanda geçerli olamamaktadır. Bu yüzden burhanın sadece bilimlerin ilk ilkeleri ile tümel bilim olarak kabul edilen metafizik ve mantıkta kullanışlı olması söz konusudur. Burhanın bu özelliği uzun süre tartışılmış ve burhanın pratik bilimlerde ve dini bilimlerde kullanışlı olup olmadığı sorgulanmıştır.¹ Özellikle dini bilgiler söz konusu olduğunda, farklı bir teoriye ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle Eş'arî kelimciler, Aristotelesçi burhan anlayışını inanç esaslarını ve kelamda kullanışlı olup olmaması bakımından eleştirmişler; kendilerince bir “nazar” teorisi inşa etmişlerdir. Bunun bir nedeni de felsefi geleneğe göre dini bilgilerin cedel veya hatabenin konusu olmasıdır. Şöyle ki dinin temel esaslarından olan tanrı inancı, bir anlamda evveli kabul edilebilir ve bu yüzden de bir şekilde burhanın konusu olabilir. Ama onun haricindeki inanç ve ibadet konuları ancak yerel doğru yani hatabe olabilir. Dinin evrensel kabul edilebilecek esasları olan doğru ve yanlış gibi durumlar, örneğin hırsızlığın kötü olması gibi, cedelin konusudur. Bu yüzden de dini ilimler söz konusu olduğunda yeni bir bilgi teorisine ihtiyaç vardır. Diğer taraftan din bilimlerindeki farklı anlayışlar yani mezhepler, kendi görüşlerini ortaya koyarken rakiplerinin eleştirilerine maruz kalmışlardır. Bu bir anlamda fikirlerin gelişmesi ve sağlamlaştırılması için önemlidir. Fakat bu itirazlara yeterince cevap verilememesi mezhep mensupları için sorun teşkil etmektedir. Bu nedenle ta ilk dönemden itibaren mezhepler, kendilerince bir bilimsel tartışma ve araştırma yöntemi geliştirmeye çalışmışlardır. Mantık başta olmak üzere felsefi geleneğin İslam dünyasına tercüme edilmesi, bu konuda yeni bir takım imkanların doğmasına sebep olmuştur. Özellikle İbn Sînâ'nın mantığa dair katkıları neticesinde İbn Hazm ve Gazzâlî başta olmak üzere mantığı bir yöntem olarak kullanmaya çalışmış; bu çaba Fahreddîn Râzî tarafından tamamlanmıştır. Râzî'nin çağdaşları ve sonrasındaki kişiler, bu faaliyeti geliştirmişlerdir. Öyle ki Fahreddin Râzî sonrası mantık metni kaleme alanların neredeyse hepsi, aynı zamanda kelimci ya da fıkıhçıdır. İşte bu yüzden bu dönemde, farklı mantık yazım

¹ Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 305.

gelenekleri oluşmuştur. Bunlardan birisi de “âdâp” geleneğidir. Bu gelenek, burhan başta olmak üzere cedel ve hatâbeyi, bazen dil felsefesini ve mugalatayı da kullanarak, bir bilginin nasıl ortaya konulacağı ve bunun hangi eleştirilere maruz kalacağı gibi hususları sistemleştirmiştir.

Netice itibariyle özellikle Eş’arî gelenek, yeni bir bilgi teorisi geliştirmeye çalışmışlardır. Burada ilk kaygı, dinin temel esasları haricindeki diğer hükümlerinin, mantıkçılar tarafından cedel veya hatâbe olarak kabul edilmesidir. Kelamcılar, bu kaygıları dikkate alarak yeni bir bilgi teorisi oluşturmayı, ilk olarak bu nedenle arzu etmişlerdir.

Diğer taraftan burhan teorisinin, kelamcılarının ifadesine göre, iddia ettikleri bu tür kesin bilgiler sadece bilimlerin temel ilkelerinde geçerli olup bilimde yaygın ve kullanışlı değildir. Zira burhan, bir şeyin varlığına ve temel özelliklerinde geçerlidir. Bu yüzden de bilimlerde genel olarak klasik dönemde cedel olarak ifade edilen genel geçer (meşhur) bilgiler kullanılmaktadır. Gerek bu nedenle gerekse mezhepler arasındaki tartışmalarda kullanılmak üzere klasik dönemde Fahreddîn Râzî sonrasında cedel, müstakil ve dini ilimlere (fıkıh usulü ve kelam) uyarlanmış olarak ele alınmaya başlanmıştır. Semerkandî ise bu gelişmeleri biraz daha şekillendirerek *Âdâbu’l-bahs ve’l-münâzara* yani bilimsel araştırma ve tartışma yöntemleri olarak müstakil bir metin kaleme almış; sonrasında bu metin üzerine şerhler ve Hâşiyeler yazılmıştır. Bu şerhlerden birisi de Adanalı veya bazı metinlerde Antakyalı olarak bilinen Şah Hüseyin’in telif ettiği ve Hüseyiniyye diye meşhur olmuş şerhtir. Bu şerh üzerine birçok Hâşiye yazılmıştır. Erzincanlı bir alim olan ve Müftüzâde diye meşhur olmuş Mehmed Sadık Efendi de metin üzerine Hâşiye yazanlardandır.

Amaç ve Kapsam

Usulcü, kelamcı ve mantıkçı olan Fahreddîn Râzî, bu alanların hepsinde müstakil eser kaleme almakla birlikte ayrıca cedel alanında özel eserler de kaleme almıştır. Bunlardan ilki ve en değerlisi *el-Kâşif* adlı eserdir.² Bu eser, dini ilimlerde kullanılan temel

² Fahreddîn Râzî, *el-Kâşif fî usûli’d-delâil ve fusûli’l-ilel*, ed. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrût: Dâru’l-Cil, 1992).

yöntemleri tanıtmakta ve değerlendirmektedir. Bir değer eser ise kısa bir metin olan *Cedel* adlı risaledir.³

Şemseddîn Semerkandî de Râzî'nin izinden giderek cedele dair müstakil metinler ele almış ve konuyu geliştirmeye çalışmıştır. Semerkandî *Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara* adlı eserinde genel olarak bir iddianın yani bilimsel bilginin nasıl ortaya konulacağı; ortaya konulan bir iddianın nasıl eleştirileceği ve gözden geçirileceği; itirazların nasıl cevaplandırılacağı gibi hususlar üzerinde durmuştur.

Metin üzerine sonraki dönemde birçok şerh kaleme alınmıştır. Bu şerhlerden birisi de *Hüseyniyye* diye meşhurdur. Erzincanlı Müftüzâde Mehmed Sâdık Efendi de bu şerh üzerine bir metin kaleme almıştır. Semerkandî'nin ana metni on sayfa civarı iken hüseyniyye şerhi 50 sayfa civarındır. Müftüzade'nin Hâşiyesi ise iki yüz sayfanın üzerindedir.

Tezimizde bu gelenek, Müftüzade'nin Hâşiyesi üzerinden temel konu ve kavramları ortaya konulmak suretiyle ele alınacaktır.

Yöntem

Çalışmamızda ana kaynak; Müftüzade, Şah Hüseyin ve Semerkandî'ye ait metinlerdir. Fakat konunun temeli Fârâbî, İbn Sînâ ve Fahreddîn er-Râzî'ye ait metinler olduğu için konu ve kavramlar bu müelliflerle karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.⁴ Zira bu geleneğin ilk oluşumu, Râzî'nin çalışmalarında görülmektedir. Fârâbî ve İbn Sînâ ise İslam dünyasında mantığın kurucuları olmaları ve aynı zamanda dini yöntemlerin geçerliliklerini tartışmaları bakımından, karşılaştırmada yer verilmesi gereken isimlerdendir.

Çalışmamızda konuları özetlemek bakımından tablo ve şekillere de yer verilecektir. Metnin anlaşılmasını kolaylaştırmak adına çalışmanın sonuna bir de sözlük eklemeyi uygun gördük.

³ Fahreddîn Râzî, *Cedel*, ed. Muhammed Alâ Zeynû ve Selim Şabaniye (Beyrut: Dâru'l-beyrûtî, 2018).

⁴ Ebu Nasr Fârâbî, "Kitâbu'l-cedel", *el-Mantık inde'l-Fârâbî* 3, ed. Refik el-Acem (Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1986); İbn Sînâ, *Cedel*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008); Fârâbî, "Kitâbu'l-cedel".

Literatür

Âdâbu'l-bahs geleneği çok geniş bir konu olmakla birlikte üzerine çok az çalışma bulunmaktadır. Ülkemizde konu hakkında en değerli çalışmalar Necmettin Pehlivan'a aittir.⁵ Çalışmamızda esas olan *Hüseyniyye Şerhi* de hocamız tarafından tahkik edilip yayınlanmıştır.

Erzincanlı bir alim olan ve belagat alanında da çalışmaları bulunan Müftüzade Mehmed Sadık Efendi, mantık üzerine bin ikiyüz sayfanın üzerinde metin kaleme almış değerli bir şahsiyettir.⁶ Müftüzade'nin mantık çalışmaları hakkında Turgut Akyüz tarafından hazırlanan bir bildiri haricinde çalışma bulunmamaktadır.⁷

⁵ Necmettin Pehlivan, *Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin Kıstası'l-Efkâr fî Tahkiki'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri, Doktora Tezi, 2010); Necmettin Pehlivan, "Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivi Mehmed Efendi'nin Risâle fî'l-âdâb'ı", *Balikesirlii Bir Alim Birgivi* 3/1 (2021), 207-228; Necmettin Pehlivan, "Muhammed Kefevî ve Risâle fî'l-âdâb'ı", *Felsefe Dünyası* 2/56 (2012), 322-333; Necmettin Pehlivan, "Saçaklızâde'de Muallil", *Felsefe Dünyası* 1/57 (2013), 185-198; Necmettin Pehlivan, "Ahmed Şevki Efendi'nin Risâle fî Âdâbi'l-münâzara İsimli Eseri ve Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara Geleneğindeki Yeri", *Eskiye* 1/30 (2015), 41-58; Hüseyin Şah el-Adanavî, *Hüseyniyye*, ed. Necmettin Pehlivan (İstanbul: Nazariyat, 2022).

⁶ Mehmed Sadık Müftüzade, *Haşiye-i Tasavvurat* (İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Amire, 1276h); Müftüzâde Muhammed Sâdık el-Erzincânî, *Müftüzâde ale'l-Hüseyniyye* (Süleymaniye Kütüphanesi Yozgat Yazma Eserler Koleksiyonu: 1788, ts.).

⁷ Turgut Akyüz, "Erzincanlı Müftüzade Mehmed Sadık'ın Mantık Çalışmaları", *Erzincan Tarihi* 3/1 (2019), 1299-1311.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMED SÂDİK EL-ERZİNCÂNÎ

1.1. Hayatı

Müftüzâde Muhammed Sâdık veya Mehmed Sâdık olarak bilinir. Bazen Mehmed Sâdık Erzincânî (v. m.1794 / h.1209) ile karıştırılmıştır. Doğum tarihi ve hayatı hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bir ara Erzincan müftülüğü yapmıştır. 1802 (Rûmî 1216) senesinde Huzur Dersleri'ne (Sultanın da katıldığı ilim meclisleri) mukarrir olarak katılmıştır. 1808 veya 1809 (hicri 1223) senesinde vefat etmiştir. Mezarının İstanbul Karacaahmet Mezarlığı'nda olduğu kayıtlıdır.⁸

1.2. Eserleri

1.2.1. Şemsiye Şerhi

1277 senesinde vefat eden ve Kazvînî olarak bilinen Necmettin el-Kâtibî tarafından kaleme alınmıştır. Medreselerde giriş düzeyinde okutulan bir mantık metnidir. Çok fazla şerhi vardır. En meşhur şerhlerinden birisi 1365 senesinde vefat eden ve Tahtânî olarak da meşhur olmuş Kutbuddîn er-Râzî tarafından yazılmış *Tahrîrû'l-kavâidi'l-mantikiyye*'dir. Erzincanlı Müftüzâde Muhammed Sâdık Efendi, Tahtânî'nin şerhini dikkate alarak şerh kaleme almıştır. Şemsiye yirmi sayfalık bir metindir. Erzincânî'nin şerhi, beş yüz sayfanın üzerinde geniş bir şerhtir. Şerhte genelde belagat konuları yoğun olarak işlenmiştir.⁹

1.2.2. Hüseyiniye Şerhi

Çalışmamıza konu olan eserdir. Eserin ilk hali 1303 senesinde vefat etmiş ve Hanefî-mâturidî bir alim olan Şemseddîn es-Semerkindî tarafından kaleme alınmış

⁸ Akyüz, “Erzincanlı Müftüzade Mehmed Sadık'ın Mantık Çalışmaları”, 1300.

⁹ Akyüz, “Erzincanlı Müftüzade Mehmed Sadık'ın Mantık Çalışmaları”, 1300.

Âdâbu'l-bahs adlı risaledir. Birçok şerhi ve haşiyesi olan eserin ayrıca değişik kişiler tarafından yeniden kaleme alınması durumu söz konusudur. Mehmed Sâdık Efendi'nin haşiyesi de Şah Hüseyin diye meşhur ve vefat tarihi tam belli olmayan bir zatın kaleme aldığı *Hüseyniyye* adlı şerhi üzerinedir. *Âdâbu'l-bahs* on sayfalık bir *Hüseyniyye* adlı şerh, elli sayfa civarındır. Buna karşılık Müftüzâde'nin haşiyesi iki sayfadır.¹⁰

Tablo 1.1: İçerik ve Amacına Göre Beş Sanat

<u>Türü</u>	<u>Öncülü</u>	<u>Amacı</u>
Burhân	Kesin öncüller (Yakîniyyât): Mahsûsât ve mücerrebât (kesin doğrular) veya Vâcip kabûluhâ (Evveliyyât; kesin doğru kabul edilen) yahut Mütevâtirât ve Fitriyyât	Talim yani bilgi verme. İspat yani hakkı ortaya koyma.
Cedel (topikler veya diyalektik)	Çoğunlukla (Ekserîyyât) veya evrensel doğru (Meşhûrât)	İlzâm, tebkît veya teskit yani muhatapı susturma. Münazara yani bilimsel tartışma ve öğrencinin zihnini bilime alıştıрма.
Hitabet veya Hatabe (retorik)	Maznûnât (muhtemel doğru) veya Makbûlât (muhtemel doğru kabul edilen veya yerel doğrular)	İkna etme, alıştıрма veya inandırma.
Mugâlata (safsata)	Vehmiyyât (yanlış olduğu halde doğru zannedilen) veya Müşebbihât (yanlış olduğu halde doğru kabul edilen) ya da Mahmûdât (muhatap tarafından muhtemel doğru kabul edilen)	Tağlit veya müşagabe yani muhatapı bilmeden veya bilerek aldatma. Batıl delilleri çürütme.

¹⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 326.

Tablo 1.1: İçerik ve Amacına Göre Beş Sanat (devamı)

<u>Türü</u>	<u>Öncülü</u>	<u>Amacı</u>
Şiir (poetik)	Muhayyelât (doğruluk derecesi zayıf önermeler) yahut Mümteniât (normal şartlarda gerçekleşmesi mümkün olmayan öncüller)	Tahyil yani etkileme. ¹¹

¹¹ Daha fazla bilgi için bkz. Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 300.

İKİNCİ BÖLÜM

ÂDÂBU'L-BAHS

Âdâbu'l-Bahs, tartışma ve münazara sırasında uyulması gereken ahlaki ve yöntemsal kuralları ifade eden bir kavramdır. İslam düşünce geleneğinde özellikle kelim, fıkıh ve mantık alanlarında gelişmiş olan bu disiplin, bir münazaranın adil, saygılı ve hakikati arama amacıyla yürütölmesini sağlar.

Bu gelenekte önce münazaranın ne olduğundan bahsedilir. Daha sonra tartışmanın sonuç vereni ve vermeyeni üzerinde durulur. Sonrasında ilk olarak önermelerin nasıl kritik edileceğı ve bu itirazlara nasıl cevap verileceğı ortaya konulur. Risaleler genelde kıyas ve tanım bahsi ile biter. Birçok risalede tartışmanın manevi ve ahlaki boyutundan da bahsedilir. Bu son kısım, klasik dönemin metafizik değerkere verdiği önemi ifade etmesi açısından önemlidir.

2.1. Semerkandî'nin Çalışmaları

1310 miladi senesinde vefat eden Şemseddîn es-Semerkandî, Hanefî-Maturidî gelenek içindeki bir alimdir. Fıkıh usulü ve kelim eserleri yanında mantık metinleri de bulunmaktadır. Semerkandî, Râzî'nin izinden giderek mantığı din bilimlerinde yöntem olarak kullanmaya çalışmıştır. Zira dini metinlerin anlaşılması söz konusu olduğunda dil ve tarih yöntemleri haricinde kullanılan en önemli metotlar, mantık ilminden alınmıştır. Özellikle tanım ve kıyas bahisleri din bilimlerinde kullanışlıdır.

Müellifin birçok çalışması olmasına karşın çalışmamıza konu olan iki ana eseri bulunmaktadır. *Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara. Kıstâsu'l-efkâr*.¹² Kıstâs'ın önemli ve

¹² Pehlivan, Muhammed b. *Eşref es-Semerkandî'nin Kıstâsu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*.

özgün bir eser olmasına karşın daha çok *Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara* meşhur olmuştur. Eser kısaca *Âdâb* veya *Âdabı Semerkandî* olarak da bilinmektedir.

2.2. Cedel Geleneği

Burhan, kesin bilgi veren öncüllere dayalı bilgi türü olup bir şeyin varlığına ve temel özelliklerine ait bilgi vermektedir. Klasik dönemde kesin bilgi kaynağı olarak gözlem, deney, fitriyyât ve tevatür kabul edilmektedir.¹³ Aristoteles, kesin bilgilerin çok az olduğunu ve bu yüzden bilimlerde genelde genel geçer bilgilerin yani meşhûrâtın kullanıldığını ifade etmektedir. Klasik dönemde kesin bilgi, herkesin kabul ettiği ve kimsenin itiraz edemediği, zaman ve şarta göre değişmeyen olarak tarif edilmiştir.¹⁴

Bilimsel bilgi ise şarta ve zamana göre doğruluk olup klasik dönemde cedelin konusu olarak kabul edilmiştir.¹⁵ Zira cedelin konusu genel kabul gören meşhur öncüllerle varsayım veya bilimsel kabul olan müsellemlerdir.¹⁶ Bir başka ifade ile burhan, konunun varlığı ve durumuna bağlı iken cedel, kabul edene veya şartlara göre belirlenmektedir.¹⁷

Buradan hareketle bilimsel bilginin şartlı veya şartsız da değişebileceği, doğru veya yanlış olabileceği anlaşıyor. Bir başka ifade ile bilimsel bilgi, yüzde yüz değildir ve daha iyisi bulunana kadar veya işlerliğini sürdürene kadardır. Bu yüzden de cedele konuya göre doğruluk adı verilmektedir.¹⁸

2.3. Âdâbu'l-bahs'ın Amacı

Bilimsel bilginin şart ve zamana göre değişmesi, tartışmaya açık olması ve yine dinin temel esasları haricindeki konuların yoruma açık olması nedeniyle cedele ayrı bir önem verilmiştir. Zira bilimsel bilgi, genel olarak kitaplarda cedel başlığı altında incelenmiştir. Bu yüzden de mezhepler, kendi görüşlerini ortaya koymak, muhtemel itirazları cevaplamak ve muarızların görüşlerine itiraz edebilmek amacıyla cedele ayrı bir önem vermiştir.

¹³ Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 305.

¹⁴ *Cedel*, 22.

¹⁵ *Cedel*, 23.

¹⁶ Ebu Nasr Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, çev. Ali Tekin (İstanbul: Klasik yayınları, 2019), 69.

¹⁷ Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 69.

¹⁸ *Cedel*, 25.

Fakat zaman içinde cedelin anlamı değişmiş, cedel daha çok olumsuz ve sonuçsuz (gayri müveccihe) tartışmalar için kullanılmıştır. Olumlu ve sonuç veren (müfid veya müveccihe) tartışmalar için ise münazara ve bahs isimleri kullanılmıştır.¹⁹

2.4. Âdâbu'l-bahs'ın Şerh ve Hâşiyeleri

Bu gelenekte onlarca şerh kaleme alınmıştır. En meşhur şerhler şunlardır: Birgivi. Kefevi. Saçaklızade. Nesefi. Maraşi. Kemalpaşazade. Ali Kuşçu.²⁰

Tablo 2.1: Âdâbu'l-Bahs'ın Bazı Önemli Şerhleri

<u>Müellif ve Eser</u>	<u>Meşhur Bazı Şerhleri</u>
Şemseddîn es-Semerkandî, Ö. 1303, Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara.	• İmadüddin Kâşî, Ö. 1344, Hâşiye alâ âdâbi's-Semerkandî. • Kutbuddîn Geylânî, Ö. 1486, Şerhu âdâbi's-Semerkandî. • Kemaleddin Şîrvânî, Ö. 1500, Şerhu âdâbi's-Semerkandî. • Celâleddîn ed-Devvânî, Ö. 1502, Hâşiye alâ şerhi âdâbi's-Semerkandî. • Kadı Mir Meybûdî, Ö. 1505, Şerhu âdâbi's-Semerkandî. • Taşköprüzâde, Ö. 1561, Şerhu âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara. • Kara Halil Tirevî, Ö. 1712, Hâşiye alâ şerhi âdâbi'l-bahs.

¹⁹ Râzî, *el-Kâşif fî usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, 29; Râzî, *Cedel*, 41.

²⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜSEYİNİYYE ŞERHİ

3.1. Hüseyin Şah'ın Çalışmaları

Şah Hüseyin'nin nereli olduğu konusunda birçok tartışma vardır. Bazılarına göre Antakyalıdır. Bazılarına göre ise Niksarlı. Adanalı da olduğu söylenir. Bu da birden fazla Şah Hüseyin olup olmadığı tartışmalarını gündeme getirmiştir. Fakat netice itibariyle sonraki dönemde meşhur olan bir tek metin vardır: er-Risâletü'l-Hüseyniyye. Şah Hüseyin'in takriben 1512 senesinde vefat ettiği kabul edilmektedir.

Birçok eser atfedilse de meşhur iki eseri bulunmaktadır: Hâşiye ala Hâşiye ala şerhi'l-mesud ve Âdâbu'l-hüseyniyye veya er-Risâletü'l-Hüseyniyye.²¹ Bu eserlerden ikincisi üzerinde birçok şerh ve haşiye kaleme alınmıştır.

3.2. Hüseyniyye'nin Temel Konu ve Kavramları

Hüseyniyye de diğer adap metinleri gibi genel olarak tartışma ile alakalı temel kavramları tanımlamakla başlar. Akabinde hasmın iddialara yani önerme ve kıyaslara genel itirazlarını konu edinir. Devamında iddia sahibinin bu itirazlara cevaplarını ve karşı itiraz yöntemlerini tartışır. Metin, tanımın şartları ve tanıma itiraz edilebilecek hususlarla tartışma adabına dair hatırlatmaları yaparak sona erer. Genel olarak ele alınan kavramlar aşağıda sunulmuştur.

3 2.1. Tartışmanın Tanımı

Tartışma olumlu ve olumsuz olmak üzere ikiye ayrılır. Olumlu tartışma, sonuç veren yani neticesinde ilmi bir kazanç elde edilen tartışmadır. Olumsuz tartışma ise sonuca götürmeyendir. Bu gelenekte tartışma anlamında birçok kavram bulunsada aslından bunlar kafa karışıklığından değildir. Zira din bilimlerinde farklı dönemlerde

²¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*.

farklı kavramlar kullanılmıştır. Özellikle fıkıh ve kelam ilimleriyle edebiyat biliminin kavramları farklıdır. Gelenekte tüm bu kavramlar bir arada kullanılarak aslında net tanımlar elde edilmeye çalışılmış; farklı durumlar bir araya getirilerek bir tek düzelik ve sistem elde edilmek istenmiştir.

Burada tartışma anlamına gelen kavramların birbiri ile ilişkisi ve farkı bağlamında tanımlarını şu şekilde verebiliriz:

Bahs: En genel kavram olup talil, münazara, mutalebe, münakaza, men, tahrir, tahkik, beyan, taksim, teftiş, tashih ve takrir gibi tüm anlamları içermektedir. Terim olarak iddia edilen şeyin olumlu veya olumsuz olarak delillendirilmesi, yine bu delillerin gözden geçirilmesini anlamına gelmektedir. Bütün araştırma ve tartışma yöntemlerinin üst kavramı olarak kabul edilebilir.²²

Cedel: Klasik dönemde tartışma yani bahs ve münazara ile aynı anlamda kullanılsa da Semerkandî sonrası dönemde cedel genelde sonuçsuz tartışma anlamına gelmektedir.²³

Muaheze: Mutalebe yani tartışma anlamındadır ve olumlu bir anlam ifade eder.²⁴

Muâne: Mükabere anlamındadır.²⁵ Yani tartışmanın sonucunu kabul etmeyip sonuca itiraz etme yöntemidir.

Muaraza: Gerçek çürütme. Delilin karşı delilini koyarak muallilin delini iptal etme. Veya hasmın delilinin karşıtını (muhalif) ispat eden delil ortaya koyma. Alemin kadim olduğunu çürüterek hadis olduğuna delil getirme gibi.²⁶

Muhâtaba: Münazara yani sonuç veren ilmi müzakere ve tartışmaları ifade etmektedir.²⁷

Mukabele: Mütalabe ve münakaza anlamındadır.²⁸

²² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 345; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 7.

²³ Râzî, *el-Kâşif fî usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, 29; Râzî, *Cedel*, 41.

²⁴ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 97.

²⁵ *Cedel*, 8.

²⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 400; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 9.

²⁷ *Cedel*, 8.

²⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 401.

Muhavere: Münazara ve müzakere ile aynı anlamı ifade etmektedir.²⁹

Mübahese: Müzakere ve münazara ile aynı anlama gelmektedir.³⁰

Mutalebe: Sorgulama ve delil istemek demektir. Yine delil istemeye karşı yapılan delil talebi anlamına da gelmektedir.³¹

Mücadele: Mübahase ile aynı anlamdadır. Yani müzakere ve mütalaa anlamını ifade etmektedir.³²

Mümana'a: Mene karşı çıkma yani karşı itirazı ifade etmektedir.³³ Zira tartışmada savunma yapan karşı atağa geçebilir. Ya da itiraz eden kendisi bir iddiada bulunabilir.

Münakaza: Karşılıklı delil getirmek demektir. Yani nakza karşı yapılan hamledir.³⁴ İlerde bu konuya örnek verilecektir.

Münaza'a: Olumsuz tartışma anlamında kullanılmıştır.³⁵ Bu yüzden de sonuç vermeyen gereksiz tartışmaları ifade eder.

Münazara: Bahs'in ilk anlamı olup hakikati ortaya çıkarmak için ilmi tartışma yapmaktır.³⁶ Bir başka ifade ile iki kavram veya iki önerme arasındaki bağlantıları delilleriyle araştırmaktır.³⁷

Müzakere: Münazara ile aynı anlamda kullanılmaktadır.³⁸ Yani olumlu ve sonuç veren tartışmadır.

Ta'lil: İddiayı delilleriyle birlikte ortaya koymaktır.³⁹ Bu genelde iddia sahibinin durumunu ifade eder. Günümüzde talil, kritik anlamına gelse de adap metinlerinde talil, iddia sahibinin sorumluluğundadır. Yani her iddia sahibi iddiasını, muhtemel itirazları dikkate alarak ortaya koymalıdır.

²⁹ *Cedel*, 8.

³⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 350; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 116.

³¹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 97.

³² Râzî, *el-Kâşif fi usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, 29.

³³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 400; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 97.

³⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 350; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 97.

³⁵ Râzî, *el-Kâşif fi usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, 28.

³⁶ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 7.

³⁷ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 39.

³⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 51.

³⁹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 115.

Tahkik: Hem delil getirmeyi hem de delil talep etmeyi ifade eder.⁴⁰ İddia sahibi için tahkik, iddiayı delilleriyle ortaya koymaktır. Bu anlamda talil kavramına benzemektedir. Ama hasım için tahkik, delilin geçerliliğini sağlamak ve eleştiri yapmak; gerektiğinde başka deliller istemektir.

Tahlil: Bahs anlamına gelmekte olup daha çok tanımın incelenmesini ifade etmekte yani taksim anlamını içermektedir.⁴¹ Tahlil mantıkta daha çok kavram bahsinde taksim ile birlikte kullanılsa da bu ilimde teknik anlamda kullanılmıştır.

Tahrir: Kelime olarak araştırma anlamında olup sonucun sağlamasının yapılması veya öncüllerin araştırılması anlamına da gelmektedir. Tanımda ise tanımlı oluşturan parçaların incelenmesi yani taksim anlamına gelmektedir.⁴² Tahrir kelimesi bahs kavramı gibi genel anlamı ifade etmekle birlikte iddia sahibi (kâil, müddeî, muallil, muarriif veya nâkil) için kullanıldığında delili güçlendirmek; eleştiren (sâil, hasm, muhatap, muarız) kullanıldığında iddia ve öncülün eleştirilmesi anlamına gelmektedir.⁴³

Aşağıda bazı alakalı kavramlar tanımlanmıştır.

Takrir: Tashih ile aynı anlamdadır.⁴⁴

Teftiş: Bahs anlamına gelmektedir.⁴⁵

Tehatüp: Münazara ve müzakere anlamında kullanılmıştır.⁴⁶

Tetkik: Tahlil. Tanımın araştırılmasıdır.⁴⁷

Süal: Bahs yani ilmi soru demektir.⁴⁸

⁴⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 345.

⁴¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 346.

⁴² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 35; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 72; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 138.

⁴³ Pehlivan, “Ahmed Şevki Efendi’nin Risâle fi Âdâbi’l-münâzara İsimli Eseri ve ve Âdâbu’l-bahs ve’l-münâzara Geleneğindeki Yeri”, 48.

⁴⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 345; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 120.

⁴⁵ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 116.

⁴⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 51.

⁴⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 346; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 14.

⁴⁸ Râzî, *el-Kâşif fi usûli’l-delâil ve fusûli’l-ilel*, 70.

Tablo 3.1: Münazara Anlamına Gelen Kavramlar

Bahs	Münaza'a
Cedel	Münazara
Muanede	Müzakere
Muaraza	Tahkik
Muhataba	Tahlil
Muhavere	Tahrir
Mukabele	Takrir
Mumana'a	Talil
Mutalebe	Tasdik
Mübahase	Tedbir
Mücadele	Teftiş
Münakaza	Tetkik

3.3. Hüseyiniyye'nin Şerh ve Hâşiyeleri

Hüseyiniyye'nin meşhur şerhleri şöyledir: Darandevi. Akkirmani. Kefevi. Nessaczade. Dımeşki. Hadimi. Kayseri. Sani. Tokadi. Erzincani. Kostantini. Kızıllhisari. Maraşi. Saruhani. Çorumi. Tefsiri. Amidi. Karatepeli. Ankaravi. İstanbuli. Mavsili. Kemali.⁴⁹

Tablo 3.2: Hüseyiniyye'nin Bazı Önemli Şerhleri

<u>Müellif ve Eser</u>	<u>Meşhur Bazı Şerhleri</u>
Hüseyin Şah Antâkî (Âmâsî Niksârî), Ö. 1718, er-Risâletü'l-Hüseyiniyye.	- Ferdî Kayserî, Ö. 1715, Hâşiye alâ âdâbi'l-yahut Adanavî veya hüseyiniyye. - Kefevî, Ö. 1755, Hâşiye ale'r-risâleti'l-hüseyiniyye fî fenni'l-âdâb. - Davut Karsî, Ö. 1756, Şerhu'l-âdâbi'l-hüseyiniyye. - Akkirmânî, Ö. 1760, Hâşiye alâ şerhi'l-âdâbi'l-hüseyiniyye. - Müftizâde Mehmed Sadık el-Erzincânî, ö. 1808, Hâşiye ale'l-hüseyiniyye.

⁴⁹ el-Adanavî, *Hüseyiniyye*, 326.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERZİNCÂNÎ'NİN HÂŞİYESİ

4.1. Temel Konuları

Müftüzade, genel olarak Hüseyiniyye'nin sistematiğine sadık kalmış olup kendinden önceki tartışma ve kavramları dikkate alarak, eserinde, bu kavramları birleştirmiştir. Yani eserin genel sistematiği korunmuş; sadece belagat ve fıkıh tartışmaları ilave edilerek, Hüseyiniyye metnine bağlı kalarak, bu metinde eksik kalan hususlar örneklendirilmeye çalışılmıştır.

4.1.1. İddia Sahibi

İddia sahibi, bir tanım yapan (muarrif) veya bir önerme ortaya koyan (müddei) kimse olabileceği gibi bunu başkasından aktaran da (hâkî veya nâkil) olabilir. Şöyle ki mesela “nebiz, üzümünden yapılan ama sarhoş etmeyen içecektir” şeklindeki bir yapılabilir veya “nebiz haram değildir” şeklinde bir önerme kurulabilir. Burada iddia sahibi, tanımı gerçek bir özelliğe yani fasla; önermeyi de geçerli bir nedene dayandırmak zorundadır. Tanımda genellikle yanlış olmadığı sadece eksiklik olduğu klasik dönemin kabulüdür. Burada iki farklı durum söz konusudur veya bir başka ifade ile tanımı ikiye ayırabiliriz: Dış dünyada gerçekliği olan yani bilimsel tanımlar ve dış dünyada gerçekliği olmayan yani akli veya itibari tanımlar. Bilimsel tanımlar, bir gerekçeye dayanabilir ve bu yüzden de bilimsel olarak geçerliliği kontrol edilebilir. Ama akli ve kabule dayalı tanımlarda böyle bir durum söz konusu olmayabilir. Bu yüzden de bilimsel olmayan tanımlarda akli geçerlilik veya tanımı yapanın kabulü esastır. Örneğin dini tanımlarda tarif, şârî ye aittir.

Bu yüzden de bu tür tanımlarda doğruluk ya da yanlışlık geçerliliği yapılamaz. Sadece tanımların usulüne uygun yapılıp yapılmadığı kontrol edilebilir.⁵⁰

Önermelere gelince; önermelerde neden yani ille aranır. Buradaki nedenler de akli veya deneysel olabileceği gibi kabule dayalı olabilir. Mesela iyilik ve kötülük gibi önermelerin geçerliliği aklidir. Bu yüzden de bunların itirazları da akli olur. Bilimsel önermeler ise bilimsel gerekçelere dayanır. Kabule dayalı önermelerin gerekçeleri ise otoritedir. Bu otoriteler siyasi veya ilmi olabileceği gibi örfi veya dini olabilir. Örneğin içkinin haram oluşuna dair önermelerin delili dinidir. Burada her önerme, kendi dayandığı gerekçesine göre temellendirilir veya eleştirilir.⁵¹

Tanım veya önermede kişi iddia sahibi ise tanımın ve önermenin gerekçesini kendisi ortaya koyar. Şayet başkasından naklediyorsa buradaki savunma yöntemi de farklı olur. Şöyle ki nebinin haram olmadığına dair hükmü esas alırsak; bunu başkasından nakleden kişinin bunu yine başkasının delillerini ortaya koyarak savunması gerekir. Tabi ki kendisi de ilave deliller getirebilir. Ama aslolan iddia sahibinin kendi öncü delilidir.⁵²

Adap metinlerinde iddia sahibinin kendi görüşünü ortaya koyması veya başkasının görüşünü savunması gibi durumlara göre farklı kavramlar kullanılmıştır. Bunları şöylece tanımlayabiliriz:

Müddei: Muallil yani iddianın doğrudan sahibi demek olup bu gelenekte kullanılan asıl kavramdır.⁵³

Mucip: İddia sahibi yani muallil.⁵⁴

Hatip: Muallil ve müddei anlamında olup iddia sahibi demektir.⁵⁵

Kâil: İddia sahibi yani müddei, muallil ve hatip ile aynı anlamdadır.⁵⁶

⁵⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 96.

⁵¹ Daha fazla bilgi için bkz. Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 179.

⁵² Krş. el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 42; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 78.

⁵³ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 42; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 78.

⁵⁴ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 127; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 174.

⁵⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 80.

⁵⁶ Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 80.

Muarrif: Muallilin özel bir türü olarak tanım yapan kişi yani tanımın sahibi anlamına gelmektedir.⁵⁷

Muallil: İddia sahibi. Aynı zamanda nâkili de içerir.⁵⁸

Mütekellim: Muallil anlamında kullanılmıştır.⁵⁹

Nâkil: İddianın sahibi olmayıp başkasının iddiasını ortaya koyan ve savunan kişi.⁶⁰ Gelenekte yaygın olarak bu kavram kullanılır.

Hâkî: Nâkil yani iddiayı başkasından alıntılaman anlamındadır.⁶¹

Tablo 4.1: İddia Sahibi Anlamına Gelen Kavramlar

Hâkî	Muarrif
Hatip	Mucip
Kâil	Müddei
Muallil	Nâkil

4.1.2. Tartışma Sonucunda Ortaya Çıkan Durumlar

Tartışmanın sonucunda tartışmaya konu olan konu yani tanım ve önerme; ya geçerliliği korur yahut çürütülür. Burada geçerlilik korunmuşsa sağlama (tashih ve tasdik) yapılmış olur. Bu durumda tartışma sona erer.⁶²

Rakibin iddia sahibine ait konuyu çürütmesi durumunda ise ya delil reddedilir veya karşı delil getirilerek sonuç çürütülür. Önergeler üzerinden izah etmek gerekirse örneğin Allah'ın kainatı yarattığına dair hudüs delilini ele alalım. Bu delil mutlak olmasa da genel bilimsel kanaatlere dayanarak kainatın bir sonu ve dolayısıyla da başlangıcı olduğu, doğru olarak ortaya konabilir. Bu durumda rakibin buna itirazı mümkün olmaz. Zira genel geçer olarak bu iddia doğrudur. Fakat evrim teorisi üzerinden Allah'ın yaratıcı olması ispat edilmek istendiğinde; rakip, evrimle yaratıcının alakası olmadığını, evrimin

⁵⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 417.

⁵⁸ Pehlivan, “Ahmed Şevkî Efendi'nin Risâle fi Âdâbi'l-münâzara İsimli Eseri ve ve Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara Geleneğindeki Yeri”, 48; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

⁵⁹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 53.

⁶⁰ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 42; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 78.

⁶¹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 43.

⁶² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 71.

rastlantı ve kaosa dayandığını iddia edebilir. Bu durumda iddia sahibinin iddiası zedelenmiş olur. Buna men yani öncüle itiraz denir. Fakat böyle bir durumda iddia sahibi başka deliller getirebilir ve sonuç çürütülmüş veya iddianın aksi ortaya konulmuş olmaz.⁶³

Lakin delilin çürütülmesi ve iddia sahibinin başka delil bulamaması sonucunda iddia çürütülmüş olur.⁶⁴ İddia sahibi yeni delil getirirse tartışma devam edebilir.⁶⁵

Bazen taraflardan birisi tartışma sonucunu kabul etmez ve inatla tartışmaya devam edebilir. Buna mükabere denir.⁶⁶ Bu durumda tartışma gereksiz uzar ve sonuçsuz kalır.

Tarafların delilleri eşit olduğunda bir başka gerekçeye; mesela maslahata göre bir tercihte bulunulabilir. Burada uzlaşma esastır.⁶⁷

Bazı durumlarda hasım, iddia sahibinin iddialarını çürüterek kendisi iddia sahibi yerine geçebilir. Buna rol çalma denir. Aynı şey iddia sahibi için de geçerlidir. İddia sahibi, hasmın delillerine karşı koyarak kendisi taarruza geçebilir. Bu durumda roller değişir.⁶⁸

Özetle kullanılan kavramları ve farklarını şöylece sıralayabiliriz:

Tağlip: İskat. Üstün gelme veya susturma. Bilinen iki şeyden birinin diğerine bir delile dayanarak tercih edilmedir.⁶⁹

Tağyir: İntikal. İddianın veya öncülün yahut itiraz ve karşı delilin değiştirilmesidir.⁷⁰

İskat: Tağlip ile aynı anlamda yani susturma anlamında kullanılmaktadır.⁷¹

⁶³ Krş. Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 291.

⁶⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 82.

⁶⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 402; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 72; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 115.

⁶⁶ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 151.

⁶⁷ Râzî, *el-Kâşif fi usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, 63; Râzî, *el-Kâşif fi usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, 140.

⁶⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 387; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 109.

⁶⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 71.

⁷⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 402; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 72; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 115.

⁷¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 82.

Mükâbere: İnatlaşma yani iki tarafın da eşit gelmesi veya birbirine üstün gelememesi demektir.⁷²

Tercih: İddiaların eşit delillere dayanması ve tartışmanın bir neticeye varmaması durumunda sonuçlardan birinin tercih edilmesidir.⁷³

Azl: Gasp ile aynı anlamda kullanılmıştır.⁷⁴

Gasp: Rol çalma veya karşı atak anlamında. Şöyle ki hasım ya iddia sahibinin iddialarını çürüterek kendisi bir iddia ortaya koyar veya iddia sahibi hasmın karşı iddialarını çürüterek karşı hamle yapar.⁷⁵

Terdid: Tağyir ve dahle benzese de dahlden farkı sadece sözü uzatmak değil yeni delillere bularak itirazı sürdürmektir.⁷⁶

Dahl: Tağyirin bir türü olarak tartışmayı uzatma anlamına gelmektedir.⁷⁷

İntikal: Tağyir ile aynı anlamdadır.⁷⁸

Kalp: Tağyirin bir türü olarak kıyasın formunu değiştirmektir. Örneğin iktirani kıyasla kurulan bir delil veya itirazın istinasi kıyasa çevrilmesi gibi.⁷⁹

Udûl: Tağyir anlamına gelmektedir.⁸⁰

Tablo 4.2: Tartışmanın Sonucunda Ortaya Çıkan Durumlar

<u>Kavram</u>	<u>Tanımı</u>
Tağlip veya iskat	Taraflardan birinin delilinin üstün gelmesi.
Tercih	İddiaların eşit kalması durumunda birinin seçilmesi.
Mükabere	Tartışmanın sonuçsuz kalması.

⁷² el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 151.

⁷³ Râzî, *el-Kâşif fî usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, 63; Râzî, *el-Kâşif fî usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, 140.

⁷⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 387.

⁷⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 387; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 109.

⁷⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 416; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 140.

⁷⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 339; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 117.

⁷⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 370; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 389; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 117.

⁷⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 405; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 156.

⁸⁰ Râzî, *el-Kâşif fî usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*, 115.

Tablo 4.2: Tartışmanın Sonucunda Ortaya Çıkan Durumlar (devamı)

<u>Kavram</u>	<u>Tanımı</u>
Gasp ve azl	Rol çalma veya karşı atak.
Tağyir	Tartışmayı değiştirme.
Dahl	Tartışmayı gereksiz uzatma

4.1.3. Eleştiren Yani Hasım

Hasım, sadece rakip anlamında olumsuz bir anlamı ifade etmez. Örneğin bir derste veya müzakerede gerçekleşebilir. Bu yüzden eleştiriyi sadece yıkıcı veya karşı olarak almamak gerekir. Örneğin iki veya daha fazla kişinin bir konuda tartışarak gerçeği bulması gibi güncel bilimsel yöntemler de vardır. Bu yüzden gelenekten uzak olarak okunan bu tür metinlerde sanki hep sonucu çürütmek veya kavga etmek gibi bir anlam anlaşılrsa da aslında amaç gerçeği ortaya koymaktır. Aslında tüm adap risalelerinin giriş cümlesinde bahs tanımlanırken bu hususa değinilmiştir.⁸¹

Bir başka ifade ile hasmın amacı, sadece görüşü çürütmek değil test etmek veya daha sağlam bir sonucun ortaya çıkmasını sağlamaktır. Buna faydalı tartışma yani müzakere veya münazara denilir.

Tartışmalarda bazen üçüncü bir kişi de hakem olabilir. Aslında buna hakem denilse de neticede hakem tarafsız olduğu için iddia sahibi yerine geçemez. Bu yüzden de genelde hakemler de hasım yani rakip konumunda değerlendirilmiş gibi görünüyor. Fakat yine de istisna da olsa bazı metinlerde tartışmaya dışardan dahil olan ve tarafsız gözlemci gibi duran kişilere işaret eden ibareler bulunmaktadır.⁸²

Konu ile alakalı kavramların tanımlarını aşağıda veriyoruz.

Hasm: Eleştiren, muhatap ve muarız. Sail ile aynı anlamda kullanılmaktadır.⁸³

Sâil: Hasım ile aynı anlamda kullanılmıştır.⁸⁴

⁸¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 345; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 7.

⁸² Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 81.

⁸³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 401; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 195.

⁸⁴ Râzî, *Cedel*, 71; Fahreddîn Râzî, *Şerhu Uyûnu'l-Hikme*, ed. Muhammed Hicazi Ali Ahmed Saka (Tahran, 1373h.), 231.

Hâkim: Hasım anlamında⁸⁵ kullanılsa da aslında burada tarafsız gözlemciler veya jüri anlaşılabilir.

Tablo 4.3: Soruşturmacı Anlamına Gelen Kavramlar

Hasım	Hakim
Muarız	Muhatap
Sail	

4.1.4. Yöntem İle Alakalı Temel Tanım ve Kavramlar

Adap kavramı, modern tabirle yöntem yani metot anlamında kullanılabilir. Zira günümüzde mantık özellikle Descartes sonrasında yöntem olarak kabul edilmiştir. Adap kavramı, edep kelimesinin çoğuludur ve yetenek yahut usul anlamına gelir.⁸⁶

Teknik olarak adap, sonuca götüren (müveccihe) tartışma yöntemlerini (vezâif) ifade etmektedir.⁸⁷ Klasik dönemde men, nakz ve muaraza gibi tartışma usulleri; tanım, illet ve kıyas gibi delillendirme yöntemleri kullanılmaktadır. Din bilimleri söz konusu olduğunda günümüzdeki deneysel yöntemlerden çok; mantıktaki temel tanım ve akıl yürütme yöntemleri kullanılmıştır. Fakat bu, gözlemin tümüyle ihmal edildiği anlamına gelmez. Ama dini bilimlerde ilke ve delil öncelikli olduğu için; geçerlilik yerine teorik ve ilkesel yöntemler öncelenmiştir.⁸⁸

Gelenekte kullanılan kavramların birbiri ile ilişkisi ve birbirinden farkı şöylece tanımlanabilir:

Âdâb: Yöntemler yani vazife ile aynı anlamda kullanılmaktadır.⁸⁹ Günümüz ifadesi ile metot diyebiliriz.

Vazife: Adap anlamında olup yöntemi yani tartışma, soru ve cevaba dair delilleri ve meseleleri bilme yeteneğidir.⁹⁰

⁸⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 81.

⁸⁶ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 349.

⁸⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 349; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 7.

⁸⁸ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 23.

⁸⁹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 349.

⁹⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 349; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 75.

Gayri Müfid: Gayri müveccihe yani sonuca götürmeyen anlamında kullanılmıştır.⁹¹

Gayri Müveccihe: Makbul olmayan ve geçersiz yani sonuç vermeyen tartışma anlamını ifade etmektedir.⁹²

Heyet: Kıyasın yapısını ifade etmektedir.⁹³

İrcâ: Kavram olarak kıyas formlarının birinci şeklin birinci darbına indirilmesi anlamına gelmekle birlikte tartışma esnasında sonucun delil olarak alınması veya delilin sonuca dönüştürülmesi anlamındadır.⁹⁴

Kâide: Cüzi hükümlerin kendisinden çıkarıldığı ana önermelerdir.⁹⁵

Kıyası Tahallüf: Karşı öncüllerle kıyası çürütmeye çalışma. Buradaki kıyas iddiayı ortaya koymak veya iddiayı çürütmek için yapılmış olabilir.⁹⁶

Mezhep: Fıkhi ve kelami mezhepleri ifade eder.⁹⁷

Müfid: Müveccih yani sonuca götüren anlamında kullanılmaktadır.⁹⁸

Müveccihe: Makbul ve geçerli. Sonuca götüren deliller ve sonuç veren tartışma ve yöntemlerin tümünü ifade eder.⁹⁹

Nispet: İsnad. İki kavramı veya hükmü birbirine bağlama. Yani iki kavram ya da iki önerme arasında bağlantı kurma. Bir başka ifade ile tanım yapma, önerme kurma ve kıyas oluşturma süreçlerinin tamamını içerir.¹⁰⁰

Sakîm: Gayri müveccihe yani sonuca götürmeyen anlamında kullanılmıştır.¹⁰¹

Semîn: Müveccihe anlamında yani sonuca götüren tartışmayı ifade etmektedir.¹⁰²

⁹¹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 13.

⁹² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 349; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 7.

⁹³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 407.

⁹⁴ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 79; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 81.

⁹⁵ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 23.

⁹⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 396.

⁹⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 358.

⁹⁸ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 13.

⁹⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 349; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 7.

¹⁰⁰ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 61; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 75; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 91.

¹⁰¹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 13.

¹⁰² el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 13.

Suret: Şatr ve şekil. Özellikle kıyasın şekil yapısı için kullanılmaktadır.¹⁰³

Usûlî: Özellikle fıkıh usulcülerinin yöntem ve delillerini ifade eder.¹⁰⁴

Tablo 4.4: Yöntem Anlamına Gelen Kavramlar

Adap.	Vazife.
Usul.	Mebde.

4.2. Temel Kavramlar

Müftüzade, adap geleneğinin son temsilcilerinden olması hasebiyle kendisinden önceki onlarca metni görme imkanına sahipti. Daha önce Kefevî ve Üsküdârî gibi isimler, adap geleneğinin belli başlı eserlerini şerh ederek kendileri de özgün metinler telif etmişlerdir. Müftüzade, bu imkanı değerlendirerek kendinden önceki tüm tartışmaları ve kavramları görmüş; eserinde bunları daha titiz ve sistematik tasnif etme ve tanımlama imkanına sahip olmuştur.

4.2.1. Delil Türleri

İllet ve orta terim, mantıkta, genel olarak neden anlamını ifade için kullanılsa da gerçek veya zihni olması ya da bir şeyin aslı ile ya da ikincil nitelikleri ile alakası olması bakımından farklı kavramlara yer verilmiştir. Şöyle ki mantık kitaplarında sebep kavramı daha çok dış gerçekliği ifade eder. Örneğin ateşin yakması gibi. Buradaki sebeplilik ve zorunluluk, tabi yani doğaldır.¹⁰⁵ Zihni nedensellik için ise daha çok illet veya orta terim kullanılmıştır. Zira zihnimizdeki her çıkarımın dış dünyada karşılığı olmayabilir. Örneğin hırsızlığın cezayı gerektirmesi gibi. Bu gereklilik medeni ve hukukidir. Yani uzlaşımaya dayanır. Yoksa dış dünyada böyle bir zorunluluk yoktur.¹⁰⁶ Mantıkta bu ayrımı ifade etmek için daha sonra limmi ve inni burhan tanımları getirilmiştir.¹⁰⁷

¹⁰³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 405; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 1012.

¹⁰⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 372; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

¹⁰⁵ Krş. el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 416.

¹⁰⁶ Krş. el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 115.

¹⁰⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 101.

Yine delilin ve nedenin bahsedilen meselenin özünden olması veya olmaması durumu vardır. Örneğin namazda secde, namazın iç şartıdır (şatr veya madde).¹⁰⁸ Abdest ise namaza dışardan eklenilen bir şarttır.¹⁰⁹

Adap geleneğinde bunlara ilaveten özel nedenler de kullanılmıştır. Örneğin şahit ve senet gibi. Bu kavramlar, tartışma esnasında üretilen ek ve takviye delillerdir. Şöyle ki iddia sahibi iddiasını savunmak için ek delil getirebilir. Veya muhatap, iddiayı çürütmek için ilave delil kullanabilir. Bunlara senet veya şahit adı verilmektedir.¹¹⁰

Delille alakalı bilinen kavramların birbirinden farkını aşağıda ifade etmeye çalıştık.

Alamet: İşaret anlamında yani sonuca götürmese de sonuç hakkında fikir veren vesile anlamına kullanılmıştır.¹¹¹

Delil: Mukaddime anlamındadır.¹¹²

İllet: Gerçek neden. Genelde sebep zihni veya şekilsel nedeni ifade ederken illet, harici yani dış dünyadaki gerçek nedeni ifade için kullanılmaktadır.¹¹³

İnnî: İlmi ile aynı anlamda. Yani iddianın sadece zihinde gerçekleşmesi dış dünyada gerçekleşmemesidir.¹¹⁴

İlmî: Bir iddianın sadece zihinde gerçekleşmesi dış dünyada gerçekleşmemesidir.¹¹⁵

İstişhad: Ek delil getirme veya karşı delil sunma anlamlarının ikisinin de ifade eder.¹¹⁶

Karine: Delil, şahit ve sened anlamını ifade etmektedir.¹¹⁷

¹⁰⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 405.

¹⁰⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 384.

¹¹⁰ Pehlivan, “Ahmed Şevkî Efendi’nin Risâle fî Âdâbi’l-münâzara İsimli Eseri ve ve Âdâbu’l-bahs ve’l-münâzara Geleneğindeki Yeri”, 48.

¹¹¹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale’l-Hüseyniyye*, 78.

¹¹² el-Erzincânî, *Müftizâde ale’l-Hüseyniyye*, 76; el-Erzincânî, *Müftizâde ale’l-Hüseyniyye*, 90.

¹¹³ el-Erzincânî, *Müftizâde ale’l-Hüseyniyye*, 115.

¹¹⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftizâde ale’l-Hüseyniyye*, 101.

¹¹⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftizâde ale’l-Hüseyniyye*, 101.

¹¹⁶ Fârâbî, *Kitâbu’l-makûlât ve kitâbu’l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 82.

¹¹⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 416.

Limmî: Bir iddianın hem zihinde hem de dış dünyada gerçekleşmesi demektir. Ayrıca iddianın dış dünyada bir amaç için eyleme geçmesi ve yine dış dünyada sebebin bilinmesidir.¹¹⁸

Vesile: Aracı, delil veya alamet. Sonuca götüren her türlü sebep veya delilleri ifade eder.¹¹⁹

Sebeb: Bir şeyin kendisine dayandığı ve üzerine inşa edildiği şey. Bu anlamda sebep; illet, şart ve alet kelimelerinden daha kapsamlıdır. Fıkıhta ise hükme ulaştıran ama hükmün illeti olmayan şeye denir. Örneğin Allah, içkinin haram olmasının failidir. Buradaki sebep ise içkinin sarhoşluk vermesidir.¹²⁰ Bazen sonuca götüren şeye de sebep denilmiştir.¹²¹

Sened: İtiraza karşı ortaya konulan ve itirazı imkansız hale getirecek delil.¹²² Bazen şahit ile aynı anlamda yani iddiaya karşı getirilmiş delili ifade eder.¹²³

Şart: İlet ve neden. Örneğin içki için içkinin yapıldığı madde anlamında kullanılmıştır.¹²⁴

Şatr: Şekil ve suret. İçerik haricinde sebeplerin birlikte kullanılmasını ifade eder.¹²⁵

Şahit: Karşı delil. Yani hasmın iddiayı çürütmek için getirdiği delili ifade eder.¹²⁶

Madde: Şarta benzer anlamda. İçerik. Özellikle kıyasın veya önermelerin içeriğini ifade etmektedir.¹²⁷

Mukaddime: Öncül. İddianın içerik, şart ve şekil bakımından dayandığı delil anlamında kullanılmaktadır.¹²⁸

¹¹⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 101.

¹¹⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 348.

¹²⁰ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 8; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

¹²¹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 14.

¹²² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 23; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 73; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 108.

¹²³ Pehlivan, “Ahmed Şevkî Efendi’nin Risâle fi Âdâbi’l-münâzara İsimli Eseri ve ve Âdâbu’l-bahs ve’l-münâzara Gelenegindeki Yeri”, 48.

¹²⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 384.

¹²⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 384; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 102.

¹²⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 364; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 45; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 131.

¹²⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 405.

¹²⁸ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 10; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 75.

Müstened: Sened ile aynı anlamda kullanılmıştır.¹²⁹

Tevlîdî: İ'dâd ile aynı anlamda kullanılmıştır. Yani olayların bir aracı ile gerçekleşmesidir.¹³⁰

Umde: Orta terim yani bir tür şekilsel neden anlamında kullanılmıştır.¹³¹

Tablo 4.5: Delil ile Alakalı Kavramlar

<u>Kavram</u>	<u>Tanımı</u>
Alamet	İşaret.
Vesile	Her türlü işaret ve delil
Delil	Sonuca götüren şey
Sebep	Dış dünyada karşılığı bulunan delil
İllet	Gerçek neden
Şart	Şekli neden
Şatr	İçerik ile alakalı neden
Madde	Şatr
İlmi	Şekilsel neden
İnni	Şekilsel neden
İlmi	Gerçek neden
Sened	Karşı delil
Şahit	İtiraza karşı getirilen ek delil
Mukaddime	Öncül yani mantıki neden
Orta terim	Kıyasta şekli ve mantıksal delil

¹²⁹ el-Erzincânî, *Müftüzâde ale'l-Hüseyniyye*, 23.

¹³⁰ el-Erzincânî, *Müftüzâde ale'l-Hüseyniyye*, 95.

¹³¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 405.

4.2.2. İddia Nedir ve Nasıl Ortaya Konulur?

İddia doğrudan kişinin kendi görüşü olabileceği gibi başkasından aktarma da olabilir. Kişinin kendi iddiasına dava veya iddia denir. Başkasından aktarılan görüşe ise nakil denilmiştir.¹³²

Yine iddia, tanım konusunda olabileceği gibi yargı veya kıyas şeklinde olabilir. Tanımda delil, daha öncede belirtildiği gibi fasıl ile olur. Önermede deliller kullanılır. Kıyasta ise kıyasın şekli ve orta terim, kıyasın geçerliliğini sağlar. İtirazlar da buna göre yönlendirilir.¹³³

Konu ile alakalı bazı kavramlar şöyledir:

İddia: Dava ile aynı anlamda olup savunulan veya itiraz edilen tanım ya da yargıdır.¹³⁴

Dava: İddia ile aynı anlamda kullanılmıştır.¹³⁵

Hüküm: Dava ve iddia anlamında kullanılsa da¹³⁶ bazen tartışmanın sonucunda ortaya çıkan durumu ifade edebilmektedir.¹³⁷

Tablo 4.6: İddia Anlamına Gelen Kavramlar

Dava	Hüküm
İddia	

4.2.3. Rakip Bir İddiaya Nasıl İtiraz Edebilir?

Hasmın tanıma ve yargıya itiraz etmesi ile kıyasa itiraz etmesi farklıdır. Teknik olarak tanıma, tanımın dayandığı cins ve fasıl üzerinden itiraz edilir. Kıyasta ise itiraz, orta terim veya kıyasın yapısı üzerinden yürütülür. Örneğin “İnsan canlıdır” ve “at canlıdır” öncüllerinden “insan attır” gibi bir sonucunda orta terime riayet edilmemiştir. Veya “insanlar canlıdır” ve “müminler cennete gider” önermesinden “tüm insanlar cennete gider” sonucunun çıkarılmasında kıyasın heyetine riayet edilmemiş olur.

¹³² el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 42; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 78.

¹³³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 407.

¹³⁴ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 12.

¹³⁵ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 12.

¹³⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 354.

¹³⁷ Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 81.

Buradaki tartışmalar daha kolaydır. Fakat önermelerdeki itirazlar daha zordur. Önermelerde meseleye içerik de dahil olacağından delille alakalı tartışmalar daha geniştir.

Şöyle ki hasım, delilin zikredilen iddiada kullanılmasına karşı çıkabilir. Örneğin “çiçekler güzeldir” gerekçesinden yola çıkarak “Allah’ın kainatı yaratması” iddiasını ele alalım. Burada hasım, güzellikle yaratmanın alakalı olmadığını iddia edebilir. Buna def, men veya red denir. Burada bir çürütmeden çok delile doğrudan itiraz söz konusudur.¹³⁸

Menin bir sonraki aşaması nakzdır. Nakz, tutarsızlık demektir. Şöyle ki çiçeğin güzel oluşundan Allah’ın iyi olduğunda delil getiren birine; bir tek çiçek örneği üzerinden bu sonuca ulaşmanın mümkün olmadığı şeklinde itiraz edilebilir. Yani nakzda delili geçersiz kılma söz konusudur. Mende ise delilin konu ile alakasız olduğu iddia edilmekteydi.¹³⁹

Gerçek anlamda bilimsel çürütmeye ise muaraza denmektedir. Burada delil tamamen çürütülür ve iddianın aksi ortaya çıkar. Örneğin evrimi, tanrının var olmadığına delil getirmeyi ele alalım. Hasım, evrimi inceleyip, burada bir gelişme olduğunu ve bu gelişmenin de ancak akli/bilinçli bir plan dahilinde olduğunu ortaya koyabilirse, iddia sahibinin iddiası çürütülmüş ve aksi ispatlanmış olur.¹⁴⁰

Burada kullanılan kavramları birbirinden farklarıyla birlikte şöyleye tanımlamak mümkündür:

Def: Men ve red anlamında kullanılmaktadır.¹⁴¹

Defi Men: Men-i men ve mümana’a anlamında kullanılmıştır.¹⁴²

Hakiki İtiraz: Hakiki nakz anlamını ifade etmektedir.¹⁴³

Hakiki Nakz: Tarifi iptal etmek demektir.¹⁴⁴

¹³⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 350; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 73; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 97.

¹³⁹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 9; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 131.

¹⁴⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 400; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 9.

¹⁴¹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

¹⁴² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 392; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

¹⁴³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 361.

¹⁴⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 361.

Hazfi Mecazi İtiraz: Hazfî mecazi men ile benzer anlamdadır.¹⁴⁵

Hazfi Mecazi Men: İddia sahibinin öncüllerinden birinde gizli olan bir gerekçe ile iddiayı çürütmeye çalışmaktır. Burada delil değil de iddia sorgulanmaktadır.¹⁴⁶

İtiraz: Men ve red ile aynı anlamı ifade eder.¹⁴⁷

Mecazi Akli Men: Davayı çürütüp delili geçerli bırakmak veya iddianın delille alakası olmadığını ortaya koymaya çalışmaktır.¹⁴⁸

Mecazi Akli Muaraza: Mecazi akli men ile benzer anlamdadır.¹⁴⁹

Men: Bahs'in ilk aşamasıdır. Red veya karşı koyma ile aynı anlamı ifade eder. Veya öncülün doğruluğuna dair delil talep etme. Örneğin evrimi, Allah'ın varlığına delil kullanmaya karşı çıkma gibi.¹⁵⁰

Nakz: Menin bir sonraki aşaması olarak öncülü veya delili çürütmek veya karşı delil getirmektir. Örneğin alemin kadim olduğunu çürütme. Veya 4'ün birin de katı olduğunu iddiasına karşın 4'ün 2'ye bölünebilmesi nedeniyle 2'nin katının olduğunun ispatı gibi.¹⁵¹

Red: Men ve def anlamındadır.¹⁵²

Tahlil: Bahs anlamına gelmekte olup daha çok tanımın incelenmesini ifade etmekte yani taksim anlamını içermektedir.¹⁵³

Tağyir:İntikal. İddianın veya öncülün yahut itiraz ve karşı delilin değiştirilmesidir.¹⁵⁴

Dahl: Tağyirin bir türü olarak tartışmayı uzatma anlamına gelmektedir.¹⁵⁵

¹⁴⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 361.

¹⁴⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 361.

¹⁴⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 350; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 97.

¹⁴⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 360.

¹⁴⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 360.

¹⁵⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 350; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 73; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 97.

¹⁵¹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 9; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 131.

¹⁵² el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

¹⁵³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 346.

¹⁵⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 402; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 72; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 115.

¹⁵⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 339; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 117.

Gasp: Rol çalma veya karşı atak anlamında. Şöyle ki hasım ya iddia sahibinin iddialarını çürüterek kendisi bir iddia ortaya koyar veya iddia sahibi hasmın karşı iddialarını çürüterek karşı hamle yapar.¹⁵⁶

Tahkiki Muaraza: Gerçek çürütme. İddiayı tüm öncül ve sonuçlarıyla birlikte iptal etmek demektir.¹⁵⁷

Takdiri İtiraz: Takdiri muaraza ile aynı anlamdadır.¹⁵⁸

Fesat: Nefy ve iptal ile aynı anlamdadır.¹⁵⁹

Meksur Nakz: Eksik nakz. Delillendirme usullerine riayet etmeksizin yapılan itirazlardır.¹⁶⁰

Muaraza bi'l-Misl: Bir kıyasa aynı surette itiraz etme yani iki karşıt delilin aynı kıyas formundan olması anlamına gelmektedir.¹⁶¹

Muaraza bi'l-Gayr: Kalp. Yani bir kıyasa farklı bir form kullanarak karşı koymak demektir.¹⁶²

Mutlak Men: Mücerret men anlamındadır.¹⁶³

Mücerred Men: Karşı delil getirmeksizin öncüle itiraz etmektir.¹⁶⁴

Şebihî İtiraz: Şebihî nakz veya icmali nakz ile aynı anlamda yani men anlamındadır.¹⁶⁵

Şebihî veya İcmali Nakz: Sadece öncüle itiraz etme. Men ile benzer anlamdadır.¹⁶⁶

Nefy: İptal ile aynı anlamdadır.¹⁶⁷

¹⁵⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 387; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 109.

¹⁵⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 360.

¹⁵⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 360.

¹⁵⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 402.

¹⁶⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 398.

¹⁶¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 408.

¹⁶² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 408.

¹⁶³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 388.

¹⁶⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 388.

¹⁶⁵ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 9; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 74; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 131.

¹⁶⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 358.

¹⁶⁷ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 8.

Red: Men ve def anlamını ifade etmektedir.¹⁶⁸

Tablo 4.7: Hasımın Temel İtiraz Yöntemleri

<u>Kavram</u>	<u>Tanımı</u>
Men, def ve red	İddiaya itiraz
Nakz	Delili çürütme
Muaraza	İddianın aksini ispat
Tahlil	Tanımı taksim ederek soruşturma
Tağyir	İtirazı değiştirme
Gasp	Rol çalma yani delili veya iddiayı çürüterek iddia makamının yerine geçme
Dahl	İtirazı gereksiz uzatma

4.2.4. İddia Sahibinin Hasımın İtirazlarına Karşı Koyma ve İddiasını Savunma Yöntemleri

İddia sahibi, hasımın itirazları karşısında değişik tutumlar sergiler. İlk tepki, men yani hasımın itirazlarına itiraz etmek yani hasımın itirazlarının geçersiz ve gereksiz olduğunu ortaya atmaktır.¹⁶⁹ Bunun sonuç vermemesi durumunda iddia sahibi, rakibin itirazlarına karşı delil getirebilir. Mesela hudüs delilini Allah'ın varlığına delil getiren birine, evrim teorisi üzerinden itiraz edilmesi gibi. İddia sahibi, evrimin akıllı tasarım olduğunu ve bu yüzden de Allah'ın varlığına delil getirilebileceğini ortaya koyabilir.¹⁷⁰

Bunu yapamadığı durumlarda iddia sahibi delilini açıklamaya veya başka delillerle sağlamlaştırmaya çalışır.¹⁷¹ Veya delil ya da iddiasını gözden geçirip yenileyebilir.¹⁷²

Aşağıda bazı tutumların farkları tanımlanmaya çalışılmıştır.

¹⁶⁸ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

¹⁶⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 387; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 109.

¹⁷⁰ Krş. el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 391.

¹⁷¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 389; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 73.

¹⁷² el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 102; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385.

Tafsil: Ayrıntılandırma. İtirazı veya itiraz karşısında delili açıklamaya çalışmaktır.¹⁷³

Tahallüf: Tenafi. Muhatabın iddiasının aksini ortaya koymaktır.¹⁷⁴

Takviye: İkame ve tahrir anlamında. Yani iddia sahibinin sonucu güçlendirmek için ek delil ve açıklamalar getirmesi anlamını ifade eder.¹⁷⁵

Beyân: Bahs ile aynı anlamdadır.¹⁷⁶ Yani iddia sahibi için delili ve iddiayı güçlendirmek iken eleştiri yapan için iddianın veya delilin sağlamasının yapılmasıdır.

İkâme: Tahrir ile aynı anlamda olup delili destekleyen yeni deliller getirmektir.¹⁷⁷

İptal: Hasm için iddiayı çürütme, iddia sahibi için ise itirazı çürütme anlamında kullanılmıştır.¹⁷⁸

İptal-i Sened: Karşı tarafın delilini çürüterek yapılan itiraz etmektir.¹⁷⁹

İspat: İddia sahibi için delil getirme, hasm için ise iddiayı teyit etmek demektir.¹⁸⁰

Tashih: Bir şeyi nedensellik bakımında açıklamaya ve eleştirmeye çalışmaktır. Yani beyan ile aynı anlama gelmektedir.¹⁸¹

Tedbir: Tedebbür ve beyan ile aynı anlamı ifade etmektedir.¹⁸²

Tedebbür: Beyan ve tedbir ile aynı anlamdadır.¹⁸³

Tenafi: Delillerin birbiri ile çelişmesi yani tahallüf anlamında kullanılmıştır.¹⁸⁴

¹⁷³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 393.

¹⁷⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 395.

¹⁷⁵ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 108.

¹⁷⁶ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 73; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

¹⁷⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 389; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 73.

¹⁷⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 138.

¹⁷⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 391.

¹⁸⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

¹⁸¹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 19.

¹⁸² el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 102; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385.

¹⁸³ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 102; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385.

¹⁸⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 358.

Gasp: Rol çalma veya karşı atak anlamını ifade etmektedir. Şöyle ki hasım ya iddia sahibinin iddialarını çürüterek kendisi bir iddia ortaya koyar veya iddia sahibi hasmın karşı iddialarını çürüterek karşı hamle yapar.¹⁸⁵

Tablo 4.8: İddia Sahibinin Temel Tutumları

<u>Kavram</u>	<u>Tanımı</u>
Talil	İddia
Tahrir, beyan veya tashih	Delili gözden geçirme
Tarif	Tanım yapma
Tafsil	Açıklama yapma
Takviye	Ek delil getirme
Tağyir	Delili veya iddiayı değiştirme
Mümana'a	Hasmın karşı deliline itiraz etme
Münakaza	Hasmın delilini çürütme
Muaraza	Hasmın iddiasını çürütme
Gasp	Hasmın delilini çürüterek karşı atağa geçerek soruşturma yapma

4.2.5. Tanım İle Alakalı Meseleler

Tartışma önerme ve kıyaslarda olduğu gibi tanımda da olabilir. Genel olarak mantık kitaplarında tanım bahsi önce gelse de adap geleneğinde tanım bahsi sona ilave edilmiştir. Burada tanımla alakalı kavramları özetlemek istiyoruz.

Âdî: Adete uygun olan. Yanma gibi.¹⁸⁶ Adet sünnetullahtır.¹⁸⁷

Aklî Anlam: Hükmi anlam. Yani bilimsel tanımlar.¹⁸⁸

¹⁸⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 387; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 109.

¹⁸⁶ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 95.

¹⁸⁷ Râzî, *el-Kâşif fî usûli 'd-delâil ve fusûli 'l-ilel*, 75.

¹⁸⁸ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 54.

Câmi Tarif: Tanımın tam olması yani tüm fertleri kuşatması.¹⁸⁹

Câmiyye: Tanımın efradını cami olmaması.¹⁹⁰

Devr: Tanımın eş anlamlı ifadelerle yapılması nedeniyle tanımın sürekli başlangıç noktasına geri dönmesi.¹⁹¹ Kısır döngü.

Gayri Hâsiriyye: Hakiki tanımı yapılamayan kavramlar. Böyle bir durumda tartışma imkansız hale gelir.¹⁹²

Had: Hakiki tanım.¹⁹³

Hakiki Mefhum: Hakiki tanımı yapılabilen kavram.¹⁹⁴ Yani dış dünyada gerçek varlığı olan şeylere ait kavramlar.

Hakiki Taksim: Bölme sonucunda gerçek bölümlere ulaşılması.¹⁹⁵ Örneğin canlı cinsinin insan ve hayvan gibi türlere bölünmesi.

Hakiki Tarif: Had. Bir şeyin hakikatine göre yapılan tanım.¹⁹⁶

Hâsiriyye: Hakiki taksimi yapılabilen kavram.¹⁹⁷

Hükmî Anlam: Bilimsel tanımlardır.¹⁹⁸

İ'dâdî: Filozofların görüşüdür. Yani her varlığın kendi fitratına uygun hareket etmesi.¹⁹⁹

İsmi Tarif: İtibari tanım.²⁰⁰ Yani dış dünyada gerçekliği olmayan, sadece zihni gerçekliği olan kavramlara ait tanımlar.

İstisfar: Tanımın açıklanmasını talep etme. Yani ek açıklamalar isteme.²⁰¹

¹⁸⁹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 193.

¹⁹⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 415.

¹⁹¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 416.

¹⁹² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 423.

¹⁹³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 414.

¹⁹⁴ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 195.

¹⁹⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 422.

¹⁹⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 411.

¹⁹⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 423.

¹⁹⁸ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 54.

¹⁹⁹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 95.

²⁰⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 414; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 177.

²⁰¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 428.

İştirak: Tanımda eş sesli, eş anlamlı veya mecaz kelimelerin kullanılması nedeniyle tanımın muğlak olması.²⁰²

İtibari Mefhum: İsmi tanımlı yapılan kavram.²⁰³ Yani dış dünyada gerçek varlığı olmayan şeylere ait kavramlar.

İtibari Taksim: Bölme neticesinde gerçek bölümlerin bulunamaması.²⁰⁴ Tasnif yani türün alt sınıflara bölünmesi gibi.

İtikâdî Anlam: Uzlaşmaya dayalı anlam.²⁰⁵ Kabule dayalı anlamlar. Vaz. Örneğin içki veya temiz kavramları gibi.

Lafzi Tarif: Sadece sözlük anlamı kullanılarak yapılan tarif.²⁰⁶ Lüğavi veya ıstılahi tanım.

Ma'kulî: Mantiki delilleri ve mantıkçıları ifade eder.²⁰⁷ Aklı önceleyen fıkıhçı ve kelamcılara da bu ad verilmiştir.²⁰⁸

Mâniyye: Tanımın ağıyarını mani olmaması.²⁰⁹

Mecazi Anlam: Doğal ve kabule dayalı anlamlar haricinde, bilimlerde kullanılan gerçek anlam dışındaki tanımlardır.²¹⁰

Men bi'l-Müstened: Karşı delil getirerek yapılan itiraz.²¹¹

Men-i Men: Mümana'a ile aynı anlamda.²¹²

Men-i Sened: Karşı tarafın delilini kabul etmeme.²¹³

Menkûlî: Nakli önceleyen fıkıhçı ve kelamcılar.²¹⁴

²⁰² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 415.

²⁰³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 418; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 194.

²⁰⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 422.

²⁰⁵ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 53.

²⁰⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 411; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 168.

²⁰⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 372; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

²⁰⁸ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

²⁰⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 415.

²¹⁰ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 53.

²¹¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 389.

²¹² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 392; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

²¹³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 391.

²¹⁴ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

Mukassim: Taksime esas olan neden.²¹⁵ Fasil.

Resm: Had yani gercek tanım haricindeki tüm tanımlar.²¹⁶

Tahsis: Genel anlam ifade eden kavramların sınırlandırılması.²¹⁷

Taksim: Tanımı oluşturan parçalara ayırma.²¹⁸

Takyit: Mutlak olan tanımı bir şart ile sınırlandırma.²¹⁹ Örneğin bir şeyin sarhoşluk verme şartıyla içki olarak kabul edilmesi gibi.

Tasviri Tarif: Resim.²²⁰

Temyiz: Önerme ve kıyasta gaye nedeni bilmek.²²¹

Tenbihi Tanım: Yeni bilgi vermeyen, sadece varolanı tekrar eden tanım.²²² Resm.

Teselsül: Tanımın muğlak yapılması nedeniyle yeni tanım ve açıklamalara muhtaç olması.²²³

Vâkî Anlam: Doğal anlam.²²⁴ Örneğin ateş gibi.

²¹⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 423.

²¹⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 414.

²¹⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 426.

²¹⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 346.

²¹⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 426.

²²⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 414.

²²¹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 14.

²²² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 411; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

²²³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 416.

²²⁴ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 53.

Tablo 4.9: Tanım ve Taksim Türleri

<u>Tam</u>	<u>Eksik</u>
Had	Resm
Hakiki	İsmi
	Mecazi
	Lafzi
	Tembihî
	İtibari
Vaki	Menkuli
	Makuli
	İtikadi
Camiyye	Gayri camiyye
Hasırîyye	Gayri hasırîyye

Mantıkta dış dünyada bireyleri bulunan tanıma gerçek tanım denir. Dış dünyada bireyleri bulmayan ve insan aklının ürettiği kavramlara ise makul veya akli kavramlar denilmiştir. Bazen insanlar, gözlem veya akıl yürütme haricinde uzlaşma ile de bir takım kavramlar üretmişlerdir. Buna menkul yani örfî veya uzlaşma dayalı kavramlar denilmektedir. İtibari kavramı ise hem akli hem de örfe veya siyasi/hukuki bir gerekçeye dayanan kavramlardır. Örneğin yanma, gözleme dayanan gerçek bir kavramdır. İyi ve kötü gibi kavramlar ise uzlaşmaya dayanır. Trafik ışıkları gibi kavramlar ise uzlaşmaya dayalı kavramlardır. Fakat bunların hepsi bir şekilde gerçektir ve geçerlidir. Geçerlilikleri ise kaynağına göre ölçülür. Yani akli bir kavramın geçerliliği her zaman duyularla desteklenemeyebilir. Fakat duyulara aykırı akli çıkarımlar da tabi ki gerçek kabul edilemez. Kabule dayalı kavramlarda ise toplum düzeni esastır.²²⁵ Adap geleneğinde ahlaki ve fıkhi anlamlar ile belagatteki anlamlar da dikkate alınarak geçerliliği ve doğruluğu farklı tanım türlerine de yer verilmektedir.

Taksim de yine kelimada kullanılan bir yöntemdir. Şöyle ki bir şeyin doğruluğunu şartsız bilebiliriz. Bunlara yüklemli önermeler denilir. Şartlı doğrular ise bilimde en çok kullanılan doğrulardır. Zira kayıtsız şartsız yani mutlak doğrular hayatta çok azdır. Bu iki

²²⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 96.

önerme türüne de erişilemediği takdirde ihtimaliyet önermeleri kullanılır. Bunlara kelimada sebr ve taksim denir. Adap geleneğinde din bilimlerinde kullanılması bakımından taksim konusuna yer verilmiştir. Taksim, düşük dereceli doğrulardır. Dilde, fıkıhın bazı konularında ve ahlakta kullanılabilir. Bu yöntemin amacı, seçenekleri eleyerek bir sonuca gitmeye çalışmaktır.²²⁶

Tanım bahsine önem verilmesi; dinin Allah, haram ve helal gibi temel kavramlarının duyularla değil de akli veya uzlaşmaya dayalı elde edilen kavramlardan olmasıdır. Ateş gibi duysal kavramların kabul veya tanımında sorun yoktur. Ama iyilik ve kötülük, aklen bilinse de, neyin iyi ve kötü olduğu, zamana, şartlara veya topluma göre değişmektedir. Bu yüzden duysal tanım türleri haricinde farklı geçerli tanım türlerini ortaya koymak, din bilimlerinde önem arz etmektedir.

4.3. Eserin İçeriğinin Önceki Eserlerle Karşılaştırılması

Adap geleneğinin burhan ve cedele dayandırıldığını ifade etmiştik. Bu yüzden ilk olarak Fârâbî ve İbn Sînâ'nın tanımlarını dikkate almak gerekiyor. Diğer taraftan bu bilgilerin dini ilimlerde kullanılması, Fahreddîn Râzî ile sistemleşmiştir. Netice itibarıyla Râzî'nin çalışmalarını da dikkate almak gerekiyor.

Bir başka ifade ile adap geleneğinde burhanın yanında cedel ve hatabe kullanılmıştır. Bu yüzden cedeldeki kavramlar olan cedel ve iskat gibi kavramlara burhanın kavramları olan delil ve beyan eklenmiştir. Diğer taraftan bu gelenekte belagatin kavramları men ve nakz gibi tartışma yöntemleri alınmıştır. Aslında men ve nakz gibi yöntemler fıkıhta ve kelimada kullanılmakta idi. Bu gelenekte yeni yöntemlerden çok mantık, fıkıh, kelam ve belagat gibi alanlarda bilinen kavramlar yöntemler ve sistemler bir araya getirilerek yeni bir sistem inşa edilmiştir. Şöyle ki metafizikte ve mantıkta daha çok akli tartışmalar ve özellikle burhan kullanılmakta idi. Bunlar külli ilimlerdir. Bu yöntemler kelimada da kullanılmıştır. Zira kelam, teorik bir bilim olup daha çok akli tartışmaları içermekteydi. Buna karşın fıkıhta daha çok tikel meseleler ele alınıyordu. Zira fıkıh daha çok güncel pratik dini ihtiyaçları; özellikle de hukuki meseleleri çözmeye

²²⁶ Krş. Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 294vd.

çalışmaktaydı. Genel olarak ahlak da tikel meselelerle ilgilenmiştir. Bu yüzden burada burhanın kullanılması uygun değildi.²²⁷

Diğer taraftan mezhepler, diğer mezhepleri de dikkate alarak kendi görüşlerini ortaya koymak zorundaydı. Aksi takdirde diğer mezhepler karşısında etkili olamazdı. İşte bu nedenlerden dolayı bu gelenekte tüm yöntemler birleştirilerek daha geniş ve kullanışlı bir sistem ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Fıkıh, kelam ve belagatin kavramların içermesi nedeniyle bu geleneğin kavramları Fârâbî ve İbn Sînâ’dan farklılık arz etmektedir. Bu yüzden de metin, ilk okunduğunda, mantıkla bağlatışının kurulması ve klasik mantıkla karşılaştırılması zor olmaktadır. Konu olarak klasik mantık; tanım, önerme ve kıyas bahislerini içermektedir. Bunların giriş konuları adap geleneğinde ele alınmıştır. Tanım bahsi, tanımın şekli ve unsurlarına ilaveten tanım türlerini içermektedir. Bu konular aynıyla adap geleneğinde de de verilmiştir.

Önergelerin yapısı ve döndürülmesi konusu da adap geleneğinde işlenmiştir. Fakat ayrıntılı meselelere yer verilmediği gibi kipler bahsi de adap geleneğinde kullanılmamıştır. Fakat kiplere dair gelenekte “müveccihât” geleneği oluşturulmuştur.

Kıyasın unsurları ve genel yapısı, adap geleneğinde işlenmiştir. Fakat kıyasın şekilleri ve kullanım amacına göre türlerine dair ayrıntılar verilmemiştir. Sadece örnekler üzerinden bazı kıyas türleri kullanılmıştır. Kıyas türlerine dair konular, İslam mantık geleneğinde, “burhan” risaleleri bağlamında incelenmiştir. Bu konudaki ilk eser İsmail Gelenbevî’ye aittir.²²⁸

Genel olarak önceki mantıkçılar tarafından ele alınan inni ve limmi burhan tanımları bu Müftüzade’nin metninde de aynen korunmuştur. Adap geleneği genel olarak geleneğin bu konudaki görüşlerini devam ettirmiştir.²²⁹

²²⁷ Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 309.

²²⁸ Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 329.

²²⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftüzâde ale’l-Hüseyniyye*, 101.

Delillendirme ve zorunluluktaki dış dünya ve zihni ayrımı da sürdürülmüştür. Zira zihni zorunluluk şekilseldir ve dış dünyada her zaman tecelli etmeyebilir. Bu yüzden gerek klasik mantıkta gerekse adap geleneğinde bu ayrım korunmuştur.²³⁰

Klasik mantık geleneğinden farklı olarak adap geleneğinde cedel, daha çok sonuçsuz veya olumsuz tartışmalar anlamına kullanılmış²³¹ olumlu ve sonuç veren tartışma anlamında daha çok müzakere veya münazara kavramları tercih edilmiştir.²³²

İddiaya yapılan itirazlar ve bu itirazlara verilen cevaplara dair men, nakz ve muaraza gibi yöntemler ise orijinaldir.²³³ Zira daha önceki metinlerde bunlara rastlamıyoruz. Bu tür delillerin geliştirilmesinde Arap dilinde kullanılan belagat yöntemlerinden de istifade edilmiştir. Bir başka ifade ile adap geleneğinde mantık ilmi haricinde dil felsefesinin imkanlarından da istifade edilmiştir denebilir. Aynı zamanda iyi bir dilci olan Müftüzade'nin haşiyesinde kullanılan dil örnekleri, bu bilimin gelişimi ve belagat ile ilişkisini göstermesi açısından da önemlidir.

Klasik mantıkta irca, kıyasın diğer şekil ve darplarının birinci şeklin birinci darbına indirgenerek sağlamasının yapılması anlamında kullanılmakta idi.²³⁴ Bu kavram, adap geleneğinde de sürdürülmüştür. Fakat iddiadan dönmek anlamındaki kalp veya delili değiştirmek anlamında tağyir gibi kavramlar adap geleneğine özgü üretilmiş tartışmalardır.

²³⁰ el-Erzincânî, *Müftüzâde ale'l-Hüseyniyye*, 76; el-Erzincânî, *Müftüzâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

²³¹ Râzî, *el-Kâşif fî usûli 'd-delâil ve fusûli 'l-ilel*, 29; Râzî, *Cedel*, 41.

²³² el-Erzincânî, *Müftüzâde ale'l-Hüseyniyye*, 39.

²³³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 350; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftüzâde ale'l-Hüseyniyye*, 73; el-Erzincânî, *Müftüzâde ale'l-Hüseyniyye*, 97.

²³⁴ Krş. Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 293.

Tablo 4.10: Adap Geleneğinde Kullanılan Kavramların Kaynakları

	Farabi	İbn Sina	Razi
Delil			Kaşif, 19
Münazara		Cedel, 8	Kaşif, 28 Uyun şerhi, 1/227
Münazaa			Kaşif, 28 Uyun şerhi, 1/225
Cedel		Cedel, 9	Kaşif, 29 Cedel, 41
Cedeli	Hatabe, 81	Cedel, 9	
Mücadele		Cedel, 8	Kaşif, 29
Müzakere			Kaşif, 29
Beyan			Kaşif, 40
İllet			Kaşif, 43
Sebep			Kaşif, 44
Şart			Kaşif, 46
İtiraz			Kaşif, 62
Men			Kaşif, 63
Nakz			Kaşif 63
Muaraza			Kaşif, 63
Süal			Kaşif, 70
Adi			Kaşif, 75
Mutalebe			Kaşif, 83
Udul			Kaşif, 115
Kalp			Kaşif, 63

Tablo 4.10: Adap Geleneğinde Kullanılan Kavramların Kaynakları (devamı)

	Farabi	İbn Sina	Razi
Münakaza		Cedel, 21	Kaşif, 117
Münakız	Hatabe, 82		
Mübahese			Kaşif, 137
Hükm			Kaşif, 139
Tercih			Kaşif, 63, 140
Nakil			Kaşif, 142
			Uyun şerhi, 1/231
Tağlib			Cedel, 41
Adab			Cedel, 46
Sail		Cedel, 9, 215 vd	Cedel, 71 Uyun şerhi, 1/231
Mucib		Cedel, 230 vd	
İtiraz			Cedel, 71
Hasm	Hatabe, 78	Cedel, 20	Uyun şerhi, 1/230
İskat	Hatabe, 82		
İptal	Hatabe, 85		
Hakim	Hatabe, 81		
Kail	Hatabe, 80		
Hatip	Hatabe, 80		
İstişhad	Hatabe, 82		
Muanede		Cedel, 8	
Muhataba		Cedel, 8	

Tablo 4.10: Adap Geleneğinde Kullanılan Kavramların Kaynakları (devamı)

Farabi	İbn Sina	Razi
Şehadet	Cedel, 20	
Tanımlar	Cedel, 173 vd.	

Klasik mantıkta adap yerine mebadî' yani ilkeler kavramı kullanılmakta idi. Fıkıhta ise bunun yerine kullanılan kavram usuldür. Usul kavramı kelamcılar tarafından da kullanılmıştır. Bir başka ifade ile aslında usul kavramını üreten ve geliştirenler kelamcılardır. Adap geleneğinde ise bu kavram tercih edilmiştir. Bundan Sekkâkî'nin inşa ettiği “miftah” geleneğinin etkisi olduğu söylenebilir. Zira Sekkâkî, mantık ve dil bilimi tartışmaları sonrasında dil bilimlerini, mantık ve diğer usullerle birleştirerek din bilimlerine bir yöntem olarak düşünmüştür. Bu gelenekteki en önemli isimlerden birisi de Teftezânî'dir.²³⁵

Tablo 4.11: Adap Kavramının Kaynağı ve Gelişimi

<u>Bilim Dalı</u>	<u>Kullanılan Kavram</u>
Mantık	Mebde
Kelam	Usul
Fıkıh	Usul
Belagat	Edep
Adap ilmi	Adap

Burada İslam bilim tarihinin tümüyle aynı kalmadığını ve süreç içinde ve zamanın ihtiyaçlarına göre geliştiğini söyleyebiliriz. Yani tüm şerhler, öncesinin aynıyla tekrar olmayıp araştırmacının katkılarını ve zamanın ihtiyaçlarını içermektedir. Aslında şerh ve haşiyeler o dönemin bir bilimsel/akademik yazım yöntemi olarak görülebilir. Zira mantık örneğini ele alırsak, mantık, Aristoteles'in kurduğu bilim olarak kabul edilir ve

²³⁵ Bkz. Turgut Akyüz, *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 328.

Aristoteles'e mantığın sahibi denir. Bu yüzden sonraki tüm mantık çalışmaları, Aristo'les'e şerh olarak düşünülmüştür. Fârâbî ve İbn Rüşd'ün çalışmaları buna örnek verilebilir. Adap geleneği de genelde Semerkandi'ye şerh olarak düşünülmüştür. Bazen de Adududdin İci'ye. Bu yüzden sonraki eserlerin neredeyse hepsinin isminde ya şerh ya da adap ibaresi vardır. Fakat Kefevi örneği üzerinden gidersek, bazen müellifler, bu geleneği yeniden sistematize etmiştir. Eserin adının şerh veya haşiye olması, bazen okuyucuyu yanıltabilmektedir. O yüzden eserin adından çok içeriğine bakmam gerekir.

Adap geleneğindeki bir başka özgün nokta ise tartışmanın ahlaki boyutunu ele almasıdır. Yani bilimsel ahlaka dair kaygılar da bu gelenekte ihmal edilmemiştir. Sadece tartışmak için tartışmak veya tartışma sonucunu kabul etmemek, muhatabı yanıltmaya ve kandırmaya çalışmak gibi hususlar kötülenmiş; hakikatin ortaya çıkarılmasının öncelenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Tartışmanın sonucunda ortaya çıkan iskat, klasik mantıkta mevcut ve bilinen bir yöntemdir. Fakat iddiaların eşit kalması durumunda bir başka delile dayanılarak tecih yapılması, fıkıhın bir yöntemidir ve buradan alınarak adap bahsinde işlenmiştir. İnat yani sonucu kabul etmeme, her ne kadar klasik mantıkta cedel veya hatabe içinde bilinse de daha çok dini bir kavram olarak özellikle gerçeği kabul etmeyenlerin tutumları olarak ele alınmıştır.

Rol çalma ve muhatabı yanıltmaya çalışma ise safsata yani mugalatadan ithal edilmiştir. Şu halde adap geleneğinde safsatanın da kavramlarına yer verilmiş yani mugalatadan da istifade edilmiştir denilebilir.

Bu geleneğin bir başka önemli tarafı, klasik mantıkta ihmal edilen örneklendirmenin adap ilminde önemsenmesidir. Özellikle Erzincani'nin haşiyesine baktığımızda nerede ise tüm tartışmalar ve konular, dini ilimlerden örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır. Din bilimlerinden örnek bulunamaması durumunda belagat örnekleri tercih edilmiştir. Genelde mantık öğretiminde örnek bulmak zordur. Çoğu zaman da örnek, yanıltılabileceği için tercih edilmemiştir. Fakat adap geleneğinde bu husus özellikle de son dönemde dikkate alınmıştır.

SONUÇ

Erzincanlı bir alim olan ve mantık alanında bin sayfanın üzerinde metin yazan Müftüzade Mehmed Sadık Efendi, Şemsiye haricinde Hüseyiniyye'ye de bir haşiye kaleme almıştır. Bu haşiyesinde muğlak kavramları açıklamış ve örneklendirmiştir. Örneklendirme klasik mantıkta ihmal edilen bir husustur. Bunun nedeni örneklerin çoğu zaman yanıltıcı olabileceği ya da bir örneğin birden fazla hususla alakalı olabileceğidir. Bir başka zorluk ise örnek bulmaktır. Özellikle Erzincani'nin haşiyesinde tüm başlık ve konulara yönelik din bilimlerinden yani başta fıkıh ve kalam olmak üzere, zaman zaman da belagatten örnekler verilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma, Erzincanlı Müftüzade Mehmed Sadık Efendi'nin Hüseyiniyye Şerhi üzerine yazdığı Hâşiye'nin mantık tarihi ve İslam düşüncesindeki önemini ele almıştır. Âdâbu'l-bahs geleneği, İslam mantık ve münazara literatüründe önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda, Hüseyiniyye Şerhi ve onun üzerine yazılmış şerh ve hâşiyeler, bilginin doğruluğunu tartışma ve eleştiri yoluyla ortaya koyma sürecinde önemli bir işlev görmüştür. Müftüzade Mehmed Sadık Efendi de bu geleneğin önemli bir temsilcisi olarak, mantık ve tartışma yöntemlerine dair kapsamlı bir katkı sunmuştur. Yani bu gelenekte mantık ve din bilimleri ile dil felsefesinden istifade edilmiştir. Böylece gelenekte, yeni bir şey üretilmediği veya önceki şeylerin aynıyla tekrar edildiğine dair iddiaların yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Zira her araştırmacı ve yazar, kendi döneminin birikimini ve sorunlarını da dikkate alarak, çalışmalarını geliştirmişlerdir.

Bu çalışmada, Hüseyiniyye Şerhi ve Mehmed Sadık Efendi'nin Hâşiyesi, Fârâbî, İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî'nin mantık çalışmalarıyla karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Müftüzade'nin eseri, Âdâbu'l-bahs geleneğinin nasıl derinlemesine işlendiğini ve tartışma yöntemlerinin ne denli detaylandırıldığını göstermektedir. Özellikle bir iddianın nasıl ortaya konulacağı, eleştirileceği ve savunulacağına dair ayrıntılı açıklamalar bu geleneğin önemini gözler önüne sermektedir. Erzincani, her ne kadar eserin adı haşiye de olsa, geleneği, kendi döneminin çalışmalarını da dikkate alarak, kendi katkılarıyla yazmaya çalışmıştır. Bu yüzden dönemin akademik yazım geleneğinin şerh ve haşiye ismiyle sürdürüldüğünü tekrar hatırlatmak istiyoruz. Özellikle belagatçı olması hasebiyle Erzincani, örnek ve açıklamalarını daha çok dil felsefesinden yani Sekkâkî'den istifade ederek sürdürmüştür.

Metinde Sekkâkî başta olmak üzere Kefevî gibi isimlere özellikle vurgu yapılmıştır. Sekkâkî, İslam dil felsefesi geleneğinde önemli bir isimdir. Kefevî ise adap geleneğinin önemli isimlerindedir. Kendinden önceki nerede ise tüm önemli adap metinlerine ve özellikle Semerkandi ve İcî'nin risalelerine şerh yazmış, kendisi de daha sonra müstakil bir eser kaleme almıştır. Aynı şey Taşköprülüzade için de geçerlidir. O da önceki metinlere şerh kaleme aldıktan sonra kendisi müstakil olarak bir risale kaleme almıştır. Erzincani'nin metinlerinde Taşköprülüzade'ye de atıflar mevcuttur.

Semerkandi ve Şah Hüseyin ise zaten ana metinler olması hasebiyle kendilerine atıf yapılmış kimselerdir. Bir başka önemli atıf ise mezhep öncülerinedir. Özellikle İmam Azam ve İmam Şafi, özellikle örneklendirmelerde ve tartışmalarda, istifade edilmiş isimlerdendir.

Fakat geleneğin ortaya çıkmasındaki bir diğer neden, klasik burhan teorisinin İslami ilimlere uygulanmasındaki sorundur. Öncelikli olarak burhan, kesin delillere dayalı kesin öncülleri esas alır. Burada temel iki öncül vardır: Evveli bilgiler ve duyu verileri yani olgusal gerçeklik. Dinin temel ilkelerinden sadece Allah'ın varlığı ilk bilgilerden kabul edilirken klasik mantıkta dinin diğer hükümleri, cedeli ya da hatabi bilgi olarak kabul edilmiştir. Şöyle ki Allah'ın varlığı, zihnin ilk kavramlarındandır ve bu nedenle bir şekilde evvelidir. Fakat haramlar ve helaller, genel olarak evrensel doğrular içindedir ve bu yüzden de burhanın değil cedelin konusudur. Bir başka ifade ile bu öncüller burhani değil cedelidir.

Dinin temel emir ve yasakları haricindeki diğer hükümleri ise hatabi olup daha düşük dereceli doğru olarak kabul edilmektedir. Özellikle Fârâbî, kelimcılara göre kıyasın tanımını açıklarken bu hususa vurgu yapmıştır.

Bu iki temel karakterinden dolayı klasik mantık geleneğindeki burhan teorisi, temel İslami bilimler olan fıkıh ve kelamda kullanışlı olmamaktadır. Bu yüzden de Eş'arîler başta olmak üzere kelimciler ve fıkıhçılar, farklı bir bilgi teorisi geliştirmeye çalışmışlar ve buna “nazar” adını vermişlerdir. Adabu'l-bahs geleneği de bu anlamda üretilmiş bilgi teorilerinin bir sonucudur.

Bu gelenekte cedel, burhan ve hatabe haricinde fıkıh ve kelamın da kavramları kullanılmıştır. Mesela tercih, fıkha ait bir kavramdır. Men ve nakz ise belegatta da bilinen

tartışma yöntemleridir. Böylece adap geleneği, mantık yanında din bilimlerinin kavram ve yöntemlerini de birleştirmiştir.

Adap geleneğinde mugalatadan da istifade edilmiştir. Muhatabı yanıltmak veya tartışmanın sonucunu kabul etmemek, mugalatada kullanılan yöntemlerdir. Böylece adap geleneği klasik mantıktan farklı olarak din bilimlerine özel yöntemleri de içermiş ama klasik mantıkta bilinen yöntemleri de birlikte ele almıştır.

Klasik mantığın konuları arasında yer alan, tanımın şartları ve türlerine dair konuların nerede ise hepsi, adap geleneğinde yer almaktadır. Zira din bilimlerinde de diğer bilimlerde olduğu gibi ilk önemli husus, temel kavramların, net ve bilimsel bir şekilde ortaya konulmasıdır. Aksi halde tanımlar net veya sağlam olmadığında üzerine inşa edilecek tartışmalar da sağlıklı olacaktır. Zira klasik mantıkta kıyas, önermeler üzerine inşa edilir. Önermeler ise kavramların bir araya gelmesi iledir. Bu yüzden kavram eksik olduğunda önerme de sağlıklı olacaktır. Önermenin çürük olması durumunda üzerine inşa edilecek akıl yürütmeler de geçersiz olur. Sağlıklı bir iddia ise muhatap tarafından yürütülecektir.

Fakat tanımın tam olması üzerine inşa edilen önermenin sağlam olması anlamına gelmez. Zira kavramları birbirine bağlarken delil kullanırız. Önermelerin geçerli olması, kıyasın da geçerli olması anlamına gelmez. Klasik mantıkta tanımın eksik olmasına hata denilir. Önermelerde ise kizb yani yanlışlık söz konusudur. Kıyastaki yanlışın adı ise galattır. Zira öncüller yani önermeler doğru olsa da sonuç yanlış olabilir. İşte bu yüzden adap geleneğinde tanımın sağlam yapılması yanında delillendirme ve akıl yürütmedeki yanlışlıklara değinilmiştir.

Önermelerin unsurları ve geçerliliğine de adap geleneğinde yer verilmiştir. Fakat önermenin türleri ve kipler gibi konular bu gelenekte yer almaz.

Kıyasın yapısı ve geçerliliği de yine adap geleneğinde tartışılmıştır. Fakat kıyas türlerine yer verilmemiştir.

Adap, belagatten alınmış bir kavramdır. Zira mantıkta bunun yerine mebbeh yani ilke kavramı kullanılmakta idi. Fıkıhçılar ve kelamcılar ise daha çok usul kavramını tercih etmişlerdir. Adap geleneğinde ise usul yerine adap kavramı tercih edilmiştir.

Klasik mantıktaki inni ve limmi burhan tartışmaları ile zihni ve harici zorunluluk tartışmaları sürdürülmüştür. Fakat geleneğin aksine cedel, olumlu anlamından çok olumsuz ve sonuç vermeyen tartışmalar anlamını ifade etmektedir.

Delillerin dış dünyada ve zihinde olması yanında zorunlu ve rastlantısal olması gibi hususlara dair tartışmalar, klasik mantıkta bilinmekte idi. Bu bilgiler kelam tartışmaları da dikkate alınarak adap metinlerinde sürdürülmüştür.

İddia sahibi ve itiraz edene yönelik kavramlar ise orijinaldir denebilir. Kail, hakim, muallil ve müddei gibi. Bunlardan bazıları mantıktan ve belagatten alınsa da adap geleneğinin bu kavramların gelişmesine katkısı vardır.

İddiadan dönme ve rol çalma ise özgün yöntemlerdir. Aslında bunlar mugalata ve hatabede bilinen yöntemlerdir. Fakat bu gelenek bunları, tüm bilimsel tartışma yöntemlerini bir araya getirerek yeniden inşa etmiştir.

Yine bir iddianın çürütülmesindeki aşamaların sistemleştirilmesi dikkate değerdir. Şöyle ki delil zayıfsa doğrudan reddedilebilir. Konu ile alakasız deliller için de aynı durum söz konusudur. İtirazda ikinci aşama, delilin çürütülmesidir. Bazen delilin çürütülmesi ile iddia da çürütülmüş olur. Fakat muhatap iddiasına başka deliller de bulabilir. Bu durumda son aşamaya geçilir. Yani delile karşı deliller getirilerek iddianın da aksi ispat edilir. Böyle bir durumda kesin sonuç alınmış olur.

İddia sahibi de karşı itirazda önce delile itiraz eder. Yetersiz kalınan durumlarda hasmın delilleri çürütülür. Bunun da yetersiz olduğu durumda hasmın delillerine karşı delil getirilerek hasmın iddiaları çürütülür. Burada delillendirme hususunda tartışmada özel ve ek delillerin getirilmesine yönelik senet ve şahit gibi kavramlar da özgündür.

Adap geleneğinde bir başka önemli husus ise tartışma ahlakı bahsidir. Yani bilimsel tartışmalarda metafizik ve ahlaki ilkeler de ihmal edilmemiştir. Sonuca razı olma, muhatabı yanıltmama, hakikatin ortaya çıkması gibi. Bazen tartışma sonuçsuz kalabilir. Bu durumda başka bir delil veya gerekçe ile; mesela bir maslahata binaen, eşit kalan iddialar arasında bir tercihte bulunulabilir. Ama tercih keyfi olamaz. Yine tartışmanın sonucuna razı olmamak, inatlaşmak ve tartışmayı gereksiz uzatmak, kötü görülmüştür.

Yani tartışmanın sağlıklı olması için doğru ve yanlış yöntemleri bilmek yetmez. Muhatabın veya iddia sahibinin niyeti de yöntemin seçimini ya da kullanılmasını etkileyebilir. Buna günümüzdeki seçici gözlem veya deneylerdeki gözlemci etkisi örnek verilebilir. Böyle durumlarda da tartışma anlamsız kalır. Zira delil gizlenebilir ya da farklı yorumlanabilir. Yahut değiştirilebilir.

Tanım bahsine özel önem verilmesi ise din bilimlerinin temelinin tanımlara dayanmasıdır. Dahası din bilimlerinde, duysal yani bugünün ifadesi ile bilimsel/pozitif kavramlar haricinde akli veya kabule dayalı kavramlar da bulunmaktadır. Örneğin zararlı şeylerin kötü ve yasak olması bilimsel olarak izah edilebilir. Akli doğrular da bilimsel doğrular gibi olmasa da aklen kabul edilir ve itiraz edilemez. Örneğin iyi-kötü ve güzel-çirkin gibi. Fakat neyin güzel veya iyi olduğu kişiye veya zamana göre değişebilmektedir. Dinin birçok hükmü ise kabule dayalı kavramlardır. Örneğin haram gibi. Günümüzde de duyu ve akıl haricinde kabul ve fayda gibi doğruluk ölçüleri bilinmektedir. Birçok hukuki kavram, kabule dayanmaktadır. Dinin birçok kavramı da kabul üzerinden geçerlilikleri izah edilmeye çalışılmıştır. Fayda yani modern tabirle pragma (klasik tanımı ile maslahat) da bir geçerlik ölçüsü olarak alınmaktadır. Bilginin bu farklı kaynakları, hem bütüncül bir bilgi anlayışı ortaya koymak hem de dinde kullanılan birçok kavramın mantıksal bir zemine oturtulması açısından önem arz etmektedir.

Adabu'l-bahs geleneği bir başka açıdan da Descartes'ten önce mantığı bir metot olarak kullanma bakımından önemlidir. Eserde bir iddianın ortaya konulması, eleştirilmesi ve bu eleştirilere cevap verilmesi gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Her ne kadar bilimde zaman zaman sıçramalar olsa da süreklilik ve birikim esastır. İnsanlık tarihi, birbirinin devamı olup bilim, kültürden kültüre iletilmiştir. Hiçbir medeniyetin kendinden önceki veya çağdaş medeniyetlerinden habersiz olduğu söylenemez. Batıdaki mantık çalışmaları da hem geçmişte hem de kendi döneminde İslam mantık geleneğinden istifade etmiştir. Aynı şey İslam mantık geleneği için de geçerlidir. İslam bilim geleneğinde sorunlu olarak görülen on altı ve on sekizinci yüzyıllar arasında, batıdaki çalışmaları takip etmiştir. Son dönem adap çalışmaları da bunu göstermektedir.

Sonuç olarak adap geleneğinde gelenek aynıyla tekrar edilmemiş, farklı bilim dalları birlikte kullanılmıştır. Müellifler kendi birikimleri yanında zamanın ihtiyaçlarını da dikkate alarak metinler üretmişlerdir. Metinlerinin adının şerh veya haşiye olması

araştırmacıları aldatmalıdır. Diğer taraftan malzemenin daha önce kullanılmış olması metinlerin özgünlüğünü etkilemez. Özgün olan malzeme değil inşadır. Yenilik ise sadece özgün fikirler koymak değil bu fikirleri güncel meselelere çözüm olarak kullanabilmektir. Yani inşa gibi ilişkiler de özgün olabilir. Bu yüzden bu çalışmalarda yapılması gereken, gelenekteki çalışmaları günümüzle değil de kendi dönemiyle kıyaslayarak anlamaya çalışmaktır. Geleneği bugüne getirmek, geleneğin anlaşılmasına engel olacağı gibi sağlıklı bir değerlendirme de sunmaz. Fakat gelişmeleri ve eksikleri de görmek gerekir. Bilimin amacı, eksik ve önemli yerleri görerek kendi dönemini anlamaya çalışmak ve problemlere yönelik çalışmalar yapmaktır. Aksi halde gelenekten kopuk bir anlayış, geleceğe sağlıklı bir şekilde bakmaya engel olacağı gibi bilimleri sadece arkeolojik çalışmalardan ibaret görmek de bilimin temel anlamına aykırıdır. Zira bilimin temel amacı, hayatı anlamak; nihai amacı ise üretim ve problem çözmektir.

Gelenekteki bilgi anlayışının bize sunduğu son bir özellik ise bütüncül bilgi anlayışıdır. Buna ilke-gaye dengesi örnek verilebileceği gibi fizik ve metafizik dengesi, bilim ahlakı gibi hususlar örnek verilebilir.

KAYNAKÇA

- Adanavî, Hüseyin Şah el-. *Hüseyiniyye*. ed. Necmettin Pehlivan. İstanbul: Nazariyat, Osmanlı'da İlm-i Mantık ve Münazara., 2022.
- Akyüz, Turgut. "Erzincanlı Müftüzade Mehmed Sadık'ın Mantık Çalışmaları". *Erzincan Tarihi* 3/1 (2019), 1299-1311.
- Akyüz, Turgut. *Mantık: İslami İlimler ve Günlük Hayattan Örnekler, Tablo ve Şekiller*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2022.
- Erzincânî, Müftüzâde Muhammed Sâdık el-. *Müftüzâde ale'l-Hüseyiniyye*. Süleymaniye Kütüphanesi Yozgat Yazma Eserler Koleksiyonu: 1788, ts.
- Fârâbî, Ebu Nasr. "Kitâbu'l-cedel". *el-Mantık inde'l-Fârâbî* 3. ed. Refik el-Acem. Beyrut: Dâru'l-meşrik, 1986.
- Fârâbî, Ebu Nasr. *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*. çev. Ali Tekin. İstanbul: Klasik yayınları, 2019.
- İbn Sînâ. *Cedel*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Müftüzade, Mehmed Sadık. *Haşiye-i Tasavvurat*. İstanbul: Darü't-Tıbaati'l-Amire, 1276h.
- Pehlivan, Necmettin. "Ahmed Şevkî Efendi'nin Risâle fî Âdâbi'l-münâzara İsimli Eseri ve Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara Geleneğindeki Yeri". *Eskiye* 1/30 (2015), 41-58.
- Pehlivan, Necmettin. *Muhammed b. Eşrefes-Semerkindî'nin Kıstasu'l-Efkâr fî Tahkîkî'l-Esrâr Adlı Eserinin Tahkiki, Tercümesi ve Değerlendirmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri, Doktora Tezi, 2010.
- Pehlivan, Necmettin. "Muhammed Kefevî ve Risâle fî'l-âdâb'ı". *Felsefe Dünyası* 2/56 (2012), 322-333.
- Pehlivan, Necmettin. "Saçaklızâde'de Muallil". *Felsefe Dünyası* 1/57 (2013), 185-198.
- Pehlivan, Necmettin. "Zamanı Olsaydı Daha Kısa Yazacaktı: Birgivî Mehmed Efendi'nin Risâle fî'l-âdâb'ı". *Balıkesirlii Bir Alim Birgivi* 3/1 (2021), 207-228.
- Râzî, Fahreddîn. *Cedel*. ed. Muhammed Alâ Zeynû ve Selîm Şabaniye. Beyrut: Dâru'l-beyrûtî, 2018.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Kâşif fî usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*. ed. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Beyrût: Dâru'l-Cil, 1992.
- Râzî, Fahreddîn. *Şerhu Uyûnu'l-Hikme*. ed. Muhammed Hicazi Ali Ahmed Saka. Tahran, 1373h.

EKLER

EK-1: Sözlük

Âdâb: Yöntemler yani vazife ile aynı anlamda.²³⁶

Âdî: Adete uygun olan. Yanma gibi.²³⁷ Adet sünnetullahtır.²³⁸

Aklî Anlam: Hükmi anlam. Yani bilimsel tanımlar.²³⁹

Alamet: İşaret anlamında yani sonuca götürmese de sonuç hakkında fikir veren vesile.²⁴⁰

Azl: Gasp ile aynı anlamda.²⁴¹

Bahs: En genel kavram olup talil, münazara, mutalebe, münakaza, men, tahrir, tahkik, beyan, taksim, teftiş, tashih ve takrir gibi tüm anlamları içermektedir. Terim olarak iddia edilen şeyin olumlu veya olumsuz olarak delillendirilmesi, yine bu delillerin gözden geçirilmesini anlamına gelmektedir. Bütün araştırma ve tartışma yöntemlerinin üst kavramı olarak kabul edilebilir.²⁴²

Beyân: Bahs ile aynı anlamdadır.²⁴³ Yani iddia sahibi için delili ve iddiayı güçlendirmek iken eleştiri yapan için iddianın veya delilin sağlamasının yapılmasıdır.

Câmi Tarif: Tanımın tam olması yani tüm fertleri kuşatması.²⁴⁴

Câmiyye: Tanımın efradını cami olmaması.²⁴⁵

Cedel: Klasik dönemde tartışma yani bahs ve münazara ile aynı anlamda kullanılsa da Semerkandî sonrası dönemde cedel genelde sonuçsuz tartışma anlamına gelmektedir.²⁴⁶

²³⁶ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 349.

²³⁷ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 95.

²³⁸ Râzî, *el-Kâşif fî usûli 'd-delâil ve fusûli 'l-ilel*, 75.

²³⁹ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 54.

²⁴⁰ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 78.

²⁴¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 387.

²⁴² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 345; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 7.

²⁴³ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 73; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

²⁴⁴ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 193.

²⁴⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 415.

²⁴⁶ Râzî, *el-Kâşif fî usûli 'd-delâil ve fusûli 'l-ilel*, 29; Râzî, *Cedel*, 41.

Dahl: Tağyirin bir türü olarak tartışmayı uzatma anlamına gelmektedir.²⁴⁷

Dava: İddia.²⁴⁸

Def: Men ve red anlamında.²⁴⁹

Defi Men: Meni men ve mümana'a anlamında.²⁵⁰

Delil: Mukaddime anlamında.²⁵¹

Devr: Tanımın eş anlamlı ifadelerle yapılması nedeniyle tanımın sürekli başlangıç noktasına geri dönmesi.²⁵² Kısır döngü.

Fesat: Nefy ve iptal ile aynı anlamda.²⁵³

Gasp: Rol çalma veya karşı atak anlamında. Şöyle ki hasım ya iddia sahibinin iddialarını çürüterek kendisi bir iddia ortaya koyar veya iddia sahibi hasmın karşı iddialarını çürüterek karşı hamle yapar.²⁵⁴

Gayri Hâsiriyye: Hakiki tanımı yapılamayan kavramlar. Böyle bir durumda tartışma imkansız hale gelir.²⁵⁵

Gayri Müfid: Gayri müveccih yani sonuca götürmeyen anlamında.²⁵⁶

Gayri Müveccihe: Makbul olmayan ve geçersiz. Sonuç vermeyen.²⁵⁷

Had: Hakiki tanım.²⁵⁸

Hâkî: Nâkil anlamında.²⁵⁹

Hakiki İtiraz: Hakiki nakz anlamında.²⁶⁰

²⁴⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 339; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 117.

²⁴⁸ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 12.

²⁴⁹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

²⁵⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 392; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

²⁵¹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 76; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

²⁵² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 416.

²⁵³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 402.

²⁵⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 387; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 109.

²⁵⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 423.

²⁵⁶ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 13.

²⁵⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 349; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 7.

²⁵⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 414.

²⁵⁹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 43.

²⁶⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 361.

Hakiki Mefhum: Hakiki tanım yapılabilen kavram.²⁶¹ Yani dış dünyada gerçek varlığı olan şeylere ait kavramlar.

Hakiki Nakz: Tarifi iptal etmek.²⁶²

Hakiki Taksim: Bölme sonucunda gerçek bölümlere ulaşılması.²⁶³ Örneğin canlı cinsinin insan ve hayvan gibi türlere bölünmesi.

Hakiki Tarif: Had. Bir şeyin hakikatine göre yapılan tanım.²⁶⁴

Hâkim: Hasım anlamında.²⁶⁵

Hâsiriyye: Hakiki taksimi yapılabilen kavram.²⁶⁶

Hasım: Eleştiren, muhatap ve muarız. Sail ile aynı anlamda.²⁶⁷

Hatip: Muallil anlamında.²⁶⁸

Hazfî Mecazî İtiraz: Hazfî mecazî men ile benzer anlamda.²⁶⁹

Hazfî Mecazî Men: İddia sahibinin öncüllerinden birinde gizli olan bir gerekçe ile iddiayı çürütmeye çalışmaktır. Burada delil değil de iddia sorgulanmaktadır.²⁷⁰

Heyet: Kıyasın yapısı.²⁷¹

Hükmi Anlam: Bilimsel tanımlardır.²⁷²

Hüküm: Dava ve iddia anlamında.²⁷³

İ'dâdî: Filozofların görüşüdür. Yani her varlığın kendi fitratına uygun hareket etmesi.²⁷⁴

²⁶¹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 195.

²⁶² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 361.

²⁶³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 422.

²⁶⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 411.

²⁶⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 81.

²⁶⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 423.

²⁶⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 401; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 195.

²⁶⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 80.

²⁶⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 361.

²⁷⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 361.

²⁷¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 407.

²⁷² el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 54.

²⁷³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 354.

²⁷⁴ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 95.

İddia: Dava ile aynı anlamda.²⁷⁵

İkâme: Tahrir ile aynı anlamda olup delili destekleyen yeni deliller getirmektir.²⁷⁶

İllet: Gerçek neden. Genelde sebep zihni veya şekilsel nedeni ifade ederken illet, harici yani dış dünyadaki gerçek nedeni ifade için kullanılmaktadır.²⁷⁷

İlmî: Bir iddianın sadece zihinde gerçekleşmesi dış dünyada gerçekleşmemesidir.²⁷⁸

İnnî: İlmi ile aynı anlamda. Yani iddianın sadece zihinde gerçekleşmesi dış dünyada gerçekleşmemesidir.²⁷⁹

İntikal: Tağyir ile aynı anlamdadır.²⁸⁰

İptal: Hasım için iddiayı çürütme, iddia sahibi için ise itirazı çürütme anlamında.²⁸¹

İptali Sened: Karşı tarafın delilini çürüterek yapılan itiraz.²⁸²

İrcâ: Kavram olarak kıyas formlarının birinci şeklin birinci darbına indirilmesi anlamına gelmekle birlikte tartışma esnasında sonucun delil olarak alınması veya delilin sonuca dönüştürülmesi anlamındadır.²⁸³

İskat: Tağlip ile aynı anlamda yani susturma anlamında²⁸⁴

İsmi Tarif: İtibari tanım.²⁸⁵ Yani dış dünyada gerçekliği olmayan, sadece zihni gerçekliği olan kavramlara ait tanımlar.

İspat: İddia sahibi için delil getirme, hasım için ise iddiayı teyit etme.²⁸⁶

²⁷⁵ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 12.

²⁷⁶ el-Adanavî, *Hüseyîniyye*, 365; el-Adanavî, *Hüseyîniyye*, 389; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 73.

²⁷⁷ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 115.

²⁷⁸ el-Adanavî, *Hüseyîniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 101.

²⁷⁹ el-Adanavî, *Hüseyîniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 101.

²⁸⁰ el-Adanavî, *Hüseyîniyye*, 370; el-Adanavî, *Hüseyîniyye*, 389; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 74; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 117.

²⁸¹ el-Adanavî, *Hüseyîniyye*, 365; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 74; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 138.

²⁸² el-Adanavî, *Hüseyîniyye*, 391.

²⁸³ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 79; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 81.

²⁸⁴ Fârâbî, *Kitâbu'l-makûlât ve kitâbu'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 82.

²⁸⁵ el-Adanavî, *Hüseyîniyye*, 414; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 177.

²⁸⁶ el-Adanavî, *Hüseyîniyye*, 365; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyîniyye*, 74.

İstisfar: Tanımın açıklanmasını talep etme. Yani ek açıklamalar isteme.²⁸⁷

İstîşhad: Ek delil getirme veya karşı delil sunma anlamlarının ikisini de ifade eder.²⁸⁸

İştirak: Tanımda eş sesli, eş anlamlı veya mecaz kelimelerin kullanılması nedeniyle tanımın muğlak olması.²⁸⁹

İtibari Mefhum: İsmi tanımlı yapılan kavram.²⁹⁰ Yani dış dünyada gerçek varlığı olmayan şeylere ait kavramlar.

İtibari Taksim: Bölme neticesinde gerçek bölümlerin bulunamaması.²⁹¹ Tasnif yani türün alt sınıflara bölünmesi gibi.

İtikâdî Anlam: Uzlaşmaya dayalı anlam.²⁹² Kabule dayalı anlamlar. Vaz. Örneğin içki veya temiz kavramları gibi.

İtiraz: Men ve red.²⁹³

Kâide: Cüzi hükümlerin kendisinden çıkarıldığı ana önermelerdir.²⁹⁴

Kâil: İddia sahibi yani muallil.²⁹⁵

Kalp: Tağyirin bir türü olarak kıyasın formunu değiştirmektir. Örneğin iktirani kıyasla kurulan bir delil veya itirazın istinasi kıyasa çevrilmesi gibi.²⁹⁶

Karine: Delil, şahit ve sened.²⁹⁷

Kıyası Tahallüf: Karşı öncüllerle kıyası çürütmeye çalışma. Buradaki kıyas iddiayı ortaya koymak veya iddiayı çürütmek için yapılmış olabilir.²⁹⁸

²⁸⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 428.

²⁸⁸ Fârâbî, *Kitâbu 'l-makûlât ve kitâbu 'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 82.

²⁸⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 415.

²⁹⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 418; el-Erzincânî, *Müftizâde ale 'l-Hüseyniyye*, 194.

²⁹¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 422.

²⁹² el-Erzincânî, *Müftizâde ale 'l-Hüseyniyye*, 53.

²⁹³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 350; el-Erzincânî, *Müftizâde ale 'l-Hüseyniyye*, 97.

²⁹⁴ el-Erzincânî, *Müftizâde ale 'l-Hüseyniyye*, 23.

²⁹⁵ Fârâbî, *Kitâbu 'l-makûlât ve kitâbu 'l-hatâbe: Kateogiler ve retorik*, 80.

²⁹⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 405; el-Erzincânî, *Müftizâde ale 'l-Hüseyniyye*, 156.

²⁹⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 416.

²⁹⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 396.

Lafzi Tarif: Sadece sözlük anlamı kullanılarak yapılan tarif.²⁹⁹ Lüğavi veya ıstılahi tanım.

Limmî: Bir iddianın hem zihinde hem de dış dünyada gerçekleşmesi demektir. Ayrıca iddianın dış dünyada bir amaç için eyleme geçmesi ve yine dış dünyada sebebin bilinmesidir.³⁰⁰

Ma'kulî: Mantıki delilleri ve mantıkçıları ifade eder.³⁰¹ Akli önceleyen fıkıhçı ve kelimcılara da bu ad verilmiştir.³⁰²

Madde: Şarta benzer anlamda. İçerik. Özellikle kıyasın veya önermelerin içeriği.³⁰³

Mâniyye: Tanımın ağyarını mani olmaması.³⁰⁴

Mecazi Akli Men: Davayı çürütüp delili geçerli bırakmak veya iddianın delille alakası olmadığını ortaya koymaya çalışmaktır.³⁰⁵

Mecazi Akli Muaraza: Mecazi akli men ile benzer anlamda.³⁰⁶

Mecazi Anlam: Doğal ve kabule dayalı anlamlar haricinde, bilimlerde kullanılan gerçek anlam dışındaki tanımlardır.³⁰⁷

Meksur Nakz: Eksik nakz. Delillendirme usullerine riayet etmeksizin yapılan itirazlardır.³⁰⁸

Men bi'l-Müstened: Karşı delil getirerek yapılan itiraz.³⁰⁹

Men: Bahs'in ilk aşamasıdır. Red veya karşı koyma. Veya öncülün doğruluğuna dair delil talep etme. Örneğin evrimi, Allah'ın varlığına delil kullanmaya karşı çıkma gibi.³¹⁰

²⁹⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 411; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 168.

³⁰⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 101.

³⁰¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 372; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

³⁰² el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

³⁰³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 405.

³⁰⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 415.

³⁰⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 360.

³⁰⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 360.

³⁰⁷ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 53.

³⁰⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 398.

³⁰⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 389.

³¹⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 350; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 73; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 97.

Men-i en: Mümana'a ile aynı anlamda.³¹¹

Men-i Sened: Karşı tarafın delilini kabul etmeme.³¹²

Menkûlî: Nakli önceleyen fıkıhçı ve kelamcılar.³¹³

Mezhep: Fıkhi ve kelami mezhepleri ifade eder.³¹⁴

Muaheze: Mutalebe.³¹⁵

Muallil: İddia sahibi. Aynı zamanda nâkili de içerir.³¹⁶

Muâne: Mükabere anlamında.³¹⁷

Muaraza bi'l-Gayr: Kalp. Yani bir kıyasa farklı bir form kullanarak karşı koyma.³¹⁸

Muaraza bi'l-Misl: Bir kıyasa aynı surette itiraz etme yani iki karşıt delilin aynı kıyas formundan olması.³¹⁹

Muaraza: Gerçek çürütme. Delilin karşı delilini koyarak muallilin delini iptal etme. Veya hasmın delilinin karşıtını (muhalif) ispat eden delil ortaya koyma. Alemin kadim olduğunu çürüterek hadis olduğuna delil getirme gibi.³²⁰

Muarriif: Muallilin özel bir türü olarak tanım yapan kişi yani tanımın sahibi.³²¹

Mucip: İddia sahibi yani muallil.³²²

Muhâtaba: Münazara.³²³

Muhavere: Münazara ve müzakere ile aynı anlamda.³²⁴

³¹¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 392; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

³¹² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 391.

³¹³ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

³¹⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 358.

³¹⁵ el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 97.

³¹⁶ Pehlivan, "Ahmed Şevkî Efendi'nin Risâle fî Âdâbi'l-münâzara İsimli Eseri ve ve Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara Geleneğindeki Yeri", 48; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

³¹⁷ *Cedel*, 8.

³¹⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 408.

³¹⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 408.

³²⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 400; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 9.

³²¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 417.

³²² el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 127; el-Erzincânî, *Müftîzâde ale'l-Hüseyniyye*, 174.

³²³ *Cedel*, 8.

³²⁴ *Cedel*, 8.

Mukabele: Mütalabe ve münakaza anlamında.³²⁵

Mukaddime: Öncül. İddianın içerik, şart ve şekil bakımından dayandığı delil.³²⁶

Mukassim: Taksime esas olan neden.³²⁷ Fasil.

Mutalebe: Sorgulama ve delil isteme. Yine delil istemeye karşı yapılan delil talebi.³²⁸

Mutlak men: Mücerret men anlamında.³²⁹

Mübahese: Müzakere ve münazara ile aynı anlamda.³³⁰

Mücadele: Mübahase.³³¹

Mücerred Men: Karşı delil getirmeksizin öncüle itiraz.³³²

Müddei: Muallil yani iddianın doğrudan sahibi.³³³

Müfid: Müveccih yani sonuca götüren anlamında.³³⁴

Mükâbere: İnatlaşma yani iki tarafın da eşit gelmesi veya birbirine üstün gelememesi.³³⁵

Mümana'a: Mene karşı çıkma yani karşı itiraz.³³⁶

Münakaza: Karşılıklı delil getirme. Yani nakza karşı yapılan hamle.³³⁷

Münaza'a: Olumsuz tartışma.³³⁸

³²⁵ el-Adanavî, *Hüseyiniyye*, 401.

³²⁶ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyiniyye*, 10; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyiniyye*, 75.

³²⁷ el-Adanavî, *Hüseyiniyye*, 423.

³²⁸ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyiniyye*, 97.

³²⁹ el-Adanavî, *Hüseyiniyye*, 388.

³³⁰ el-Adanavî, *Hüseyiniyye*, 350; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyiniyye*, 116.

³³¹ Râzî, *el-Kâşif fi usûli 'd-delâil ve fusûli 'l-ilel*, 29.

³³² el-Adanavî, *Hüseyiniyye*, 388.

³³³ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyiniyye*, 42; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyiniyye*, 78.

³³⁴ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyiniyye*, 13.

³³⁵ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyiniyye*, 151.

³³⁶ el-Adanavî, *Hüseyiniyye*, 400; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyiniyye*, 97.

³³⁷ el-Adanavî, *Hüseyiniyye*, 350; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyiniyye*, 97.

³³⁸ Râzî, *el-Kâşif fi usûli 'd-delâil ve fusûli 'l-ilel*, 28.

Münazara: Bahs'in ilk anlamı olup hakikati ortaya çıkarmak için ilmi tartışma yapmaktır.³³⁹ Bir başka ifade ile iki kavram veya iki önerme arasındaki bağlantıları delilleriyle araştırmaktır.³⁴⁰

Müstened: Sened ile aynı anlamda.³⁴¹

Mütekellim: Muallil anlamında.³⁴²

Müveccihe: Makbul ve geçerli. Sonuca götüren deliller ve sonuç veren tartışma ve yöntemlerin tümünü ifade eder.³⁴³

Müzakere: Münazara ile aynı anlamda.³⁴⁴

Nâkil: İddianın sahibi olmayıp başkasının iddiasını ortaya koyan ve savunan kişi.³⁴⁵

Nakz: Menin bir sonraki aşaması olarak öncülü veya delili çürütmek veya karşı delil getirmektir. Örneğin alemin kadim olduğunu çürütme. Veya 4'ün birin de katı olduğunu iddiasına karşın 4'ün 2'ye bölünebilmesi nedeniyle 2'nin katının olduğunun ispatı gibi.³⁴⁶

Nefy: İptal ile aynı anlamda.³⁴⁷

Nispet: İsnad. İki kavramı veya hükmü birbirine bağlama. Yani iki kavram ya da iki önerme arasında bağlantı kurma. Bir başka ifade ile tanım yapma, önerme kurma ve kıyas oluşturma süreçlerinin tamamını içerir.³⁴⁸

Red: Men ve def anlamında.³⁴⁹

Resm: Had yani gerçek tanım haricindeki tüm tanımlar.³⁵⁰

³³⁹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 7.

³⁴⁰ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 39.

³⁴¹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 23.

³⁴² el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 53.

³⁴³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 349; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 7.

³⁴⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 51.

³⁴⁵ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 42; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 78.

³⁴⁶ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 9; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 131.

³⁴⁷ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 8.

³⁴⁸ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 61; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 75; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 91.

³⁴⁹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

³⁵⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 414.

Sâil: Hasım ile aynı anlamda.³⁵¹

Sakîm: Gayri müveccih yani sonuca götürmeyen anlamında.³⁵²

Sebeb: Bir şeyin kendisine dayandığı ve üzerine inşa edildiği şey. Bu anlamda sebep; illet, şart ve alet kelimelerinden daha kapsamlıdır. Fıkıhta ise hükme ulaştıran ama hükmün illeti olmayan şeye denir. Örneğin Allah, içkinin haram olmasının failidir. Buradaki sebep ise içkinin sarhoşluk vermesidir.³⁵³ Bazen sonuca götüren şeye de sebep denilmiştir.³⁵⁴

Semîn: Müveccih anlamında yani sonuca götüren.³⁵⁵

Sened: İtiraza karşı ortaya konulan ve itirazı imkansız hale getirecek delil.³⁵⁶ Bazen şahit ile aynı anlamda yani iddiaya karşı getirilmiş delili ifade eder.³⁵⁷

Suret: Şatr ve şekil. Özellikle kıyasın şekil yapısı için kullanılmaktadır.³⁵⁸

Süal: Bahs.³⁵⁹

Şahit: Karşı delil. Yani hasmın iddiayı çürütmek için getirdiği delili ifade eder.³⁶⁰

Şart: İlet ve neden. Örneğin içki için içkinin yapıldığı madde.³⁶¹

Şatr: Şekil ve suret. İçerik haricinde sebeplerin birlikte kullanılmasını ifade eder.³⁶²

Şebihî İtiraz: Şebihî nakz veya icmali nakz ile aynı anlamda. Men.³⁶³

³⁵¹ Râzî, *Cedel*, 71; Fahreddîn Râzî, *Şerhu Uyûnu'l-Hikme*, ed. Muhammed Hicazi Ali Ahmed Saka (Tahran, 1373h.), 231.

³⁵² el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 13.

³⁵³ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 8; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

³⁵⁴ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 14.

³⁵⁵ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 13.

³⁵⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 23; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 73; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 108.

³⁵⁷ Pehlivan, “Ahmed Şevkî Efendi'nin Risâle fî Âdâbi'l-münâzara İsimli Eseri ve ve Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara Gelenegindeki Yeri”, 48.

³⁵⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 405; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 1012.

³⁵⁹ Râzî, *el-Kâşif fî usûli 'd-delâil ve fusûli 'l-ilel*, 70.

³⁶⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 364; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 45; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 131.

³⁶¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 384.

³⁶² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 384; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 102.

³⁶³ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 9; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 131.

Şebihî veya İcmalî Nakz: Sadece öncüle itiraz etme. Men ile benzer anlamda.³⁶⁴

Ta'îl: İddiayı delilleriyle birlikte ortaya koymaktır.³⁶⁵

Tafsil: Ayrıntılandırma. İtirazı veya itiraz karşısında delili açıklamaya çalışma.³⁶⁶

Taglip: İskat. Üstün gelme veya susturma. Bilinen iki şeyden birinin diğerine bir delile dayanarak tercih edilmedir.³⁶⁷

Tagyir: İntikal. İddianın veya öncülün yahut itiraz ve karşı delilin değiştirilmesidir.³⁶⁸

Tahallüf: Tenafî. Muhatabın iddiasının aksini ortaya koyma.³⁶⁹

Tahkik: Hem delil getirmeyi hem de delil talep etmeyi ifade eder.³⁷⁰

Tahkiki Muaraza: Gerçek çürütme. İddiayı tüm öncül ve sonuçlarıyla birlikte iptal etmek.³⁷¹

Tahlil: Bahs anlamına gelmekte olup daha çok tanımın incelenmesini ifade etmekte yani taksim anlamını içermektedir.³⁷²

Tahrir: Kelime olarak araştırma anlamında olup sonucun sağlamasının yapılması veya öncüllerin araştırılması anlamına da gelmektedir. Tanımda ise tanımlı oluşturan parçaların incelenmesi yani taksim anlamına gelmektedir.³⁷³ Tahrir kelimesi bahs kavramı gibi genel anlamı ifade etmekle birlikte iddia sahibi (kâil, müddeî, muallil, muarriif veya nâkil) için kullanıldığında delili güçlendirmek; eleştiren (sâil, hasm, muhatap, muarız) kullanıldığında iddia ve öncülün eleştirilmesi anlamına gelmektedir.³⁷⁴

³⁶⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 358.

³⁶⁵ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 115.

³⁶⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 393.

³⁶⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 71.

³⁶⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 365; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 402; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 72; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 115.

³⁶⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 395.

³⁷⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 345.

³⁷¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 360.

³⁷² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 346.

³⁷³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 35; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 72; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 138.

³⁷⁴ Pehlivan, "Ahmed Şevkî Efendi'nin Risâle fî Âdâbi'l-münâzara İsimli Eseri ve ve Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara Geleneğindeki Yeri", 48.

Tahsis: Genel anlam ifade eden kavramların sınırlandırılması.³⁷⁵

Takdiri İtiraz: Takdiri muaraza ile aynı anlamda.³⁷⁶

Takdiri Muaraza: Delillendirme yapmak yerine sonucun aksini ispat etme.³⁷⁷

Takrir: Tashih ile aynı anlamdadır.³⁷⁸

Taksim: Tanımı oluşturan parçalara ayırma.³⁷⁹

Takviye: İkame ve tahrir anlamında. Yani iddia sahibinin sonucu güçlendirmek için ek delil ve açıklamalar getirmesi.³⁸⁰

Takyit: Mutlak olan tanımı bir şart ile sınırlandırma.³⁸¹ Örneğin bir şeyin sarhoşluk verme şartıyla içki olarak kabul edilmesi gibi.

Tashih: Bir şeyi nedensellik bakımında açıklamaya ve eleştirmeye çalışmaktır. Yani beyan ile aynı anlama gelmektedir.³⁸²

Tasviri Tarif: Resim.³⁸³

Tedbir: Tedebbür ve beyan ile aynı anlamı ifade etmektedir.³⁸⁴

Tedebbür: Beyan ve tedbir ile aynı anlamdadır.³⁸⁵

Teftiş: Bahs anlamına gelmektedir.³⁸⁶

Tehatüp: Münazara ve müzakere anlamında.³⁸⁷

Temyiz: Önerme ve kıyasta gaye nedeni bilmek.³⁸⁸

Tenaifi: Delillerin birbiri ile çelişmesi. Tahallüf anlamında.³⁸⁹

³⁷⁵ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 426.

³⁷⁶ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 360.

³⁷⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 359.

³⁷⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 345; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 120.

³⁷⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 346.

³⁸⁰ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 108.

³⁸¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 426.

³⁸² el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 19.

³⁸³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 414.

³⁸⁴ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 102; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385.

³⁸⁵ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 102; el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 385.

³⁸⁶ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 116.

³⁸⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 51.

³⁸⁸ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 14.

³⁸⁹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 358.

Tenbihi Tanım: Yeni bilgi vermeyen, sadece varolanı tekrar eden tanım.³⁹⁰ Resm.

Tercih: İddiaların eşit delillere dayanması ve tartışmanın bir neticeye varmaması durumunda sonuçlardan birinin tercih edilmesidir.³⁹¹

Terdid: Tağyir ve dahle benzese de dahlden farkı sadece sözü uzatmak değil yeni delillere bularak itirazı sürdürmektir.³⁹²

Teselsül: Tanımın muğlak yapılması nedeniyle yeni tanım ve açıklamalara muhtaç olması.³⁹³

Tetkik: Tahlil. Tanımın araştırılmasıdır.³⁹⁴

Tevlîdî: İ'dâd ile aynı anlamda. Yani olayların bir aracı ile gerçekleşmesi.³⁹⁵

Udûl: Tağyir.³⁹⁶

Umde: Orta terim. Yani bir tür şekilsel neden.³⁹⁷

Usûlî: Özellikle fıkıh usulcülerinin yöntem ve delillerini ifade eder.³⁹⁸

Vâkî Anlam: Doğal anlam.³⁹⁹ Örneğin ateş gibi.

Vazife: Adap anlamında olup yöntemi yani tartışma, soru ve cevaba dair delilleri ve meseleleri bilme yeteneğidir.⁴⁰⁰

Vesîle: Aracı, delil veya alamet. Sonuca götüren her türlü sebep veya delilleri ifade eder.⁴⁰¹

³⁹⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 411; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 74.

³⁹¹ Râzî, *el-Kâşif fî usûli 'd-delâil ve fusûli 'l-ilel*, 63; Râzî, *el-Kâşif fî usûli 'd-delâil ve fusûli 'l-ilel*, 140.

³⁹² el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 416; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 140.

³⁹³ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 416.

³⁹⁴ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 346; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 14.

³⁹⁵ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 95.

³⁹⁶ Râzî, *el-Kâşif fî usûli 'd-delâil ve fusûli 'l-ilel*, 115.

³⁹⁷ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 405.

³⁹⁸ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 372; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 90.

³⁹⁹ el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 53.

⁴⁰⁰ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 349; el-Erzincânî, *Müftizâde ale'l-Hüseyniyye*, 75.

⁴⁰¹ el-Adanavî, *Hüseyniyye*, 348.

ÖZGEÇMİŞ

Ad SOYAD: Yasemin ALANUR	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1.	
2.	